

12

MAGYARORSZÁG T Ö R T É N E T E

MEGBÉKÉLÉS ÉS ÚJJÁÉPÍTÉS

1 7 1 1 - 1 7 9 0

Poór János

POÓR JÁNOS

Megbékélés és újjáépítés 1711-1790

Főszerkesztő Romsics Ignác

KOSSUTH KIADÓ

Írta: Poór János

Főszerkesztő: Romsics Ignác

Sorozatszerkesztő: Nagy Mézes Rita

Képszerkesztő: Demeter Zsuzsanna

A térképeket készítette: Nagy Béla

A kötetet tervezte: Badics Ilona

Kiadói programvezető: Szuba Jolanta

Kiadói programkoordinátor: Winter Angéla

A fényképek válogatásában részt vett: Vajda László

Közreműködő intézmények:

Budapesti Történeti Múzeum, Magyar Nemzeti Múzeum,
Magyar Országos Levéltár, Országos Széchényi Könyvtár,
amelyek a sorozat képanyagát a rendelkezésünkre bocsátották.

Egyéb források: Civertan, Déri Múzeum (Debrecen),
Érseki Gyűjtemény (Eger), Esztergomi Keresztény Múzeum (Esztergom),
Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Magyar Képek Archívum,
Szeminárium (Eger)

Fotók: Bakos Ágnes, Barnaföldi Gábor, Broczkó Tamás, Dabasi András,
Faragó György, Hapák József, Kocsis András Sándor, László János,
Mudrák Attila, Soós Ferenc, Szalatnyay Judit, Szelényi Károly, Tihanyi Bence

Külföldi intézmények: Historisches Museum der Stadt (Bécs),
Kunsthistorisches Museum (Bécs), Weldiche Schatzkammer (Bécs)

ISBN 978-963-09-5690-1

Minden jog fenntartva

© Kossuth Kiadó 2009

© Poór János 2009

Felelős kiadó Kocsis András Sándor
a Kossuth Kiadó zRt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Műszaki vezető Badics Ilona

Nyomdai előkészítés Veres Ildikó
Korrektor Török Mária
Képkidolgozás GMN Repró Stúdió

A nyomtatás és a kötés a debreceni nyomdászat
több mint négy évszázados hagyományait őrző
Alföldi Nyomda zRt. munkája
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

Tartalom

AZ ORSZÁG ÉS LAKÓI

Demográfiai adatok, geopolitikai fogalmak • 8

Megyék és városok • 18

AZ UDVAR ÉS AZ ORSZÁG VISZONYÁNAK ÚJJÁÉPÍTÉSE

Az örökös király és királysága • 22

Közjogi viták és közjogi alkuk • 25

Új szerződés és újítások • 33

Változatok a külpolitikára • 41

MÁRIA TERÉZIA ÉS ÖRÖKSÉGE

Életünket és vérünket • 46

Reformok vagy országgyűlések? • 55

Az átalakuló társadalom • 72

A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS KÍSÉRLETE. II. JÓZSEF

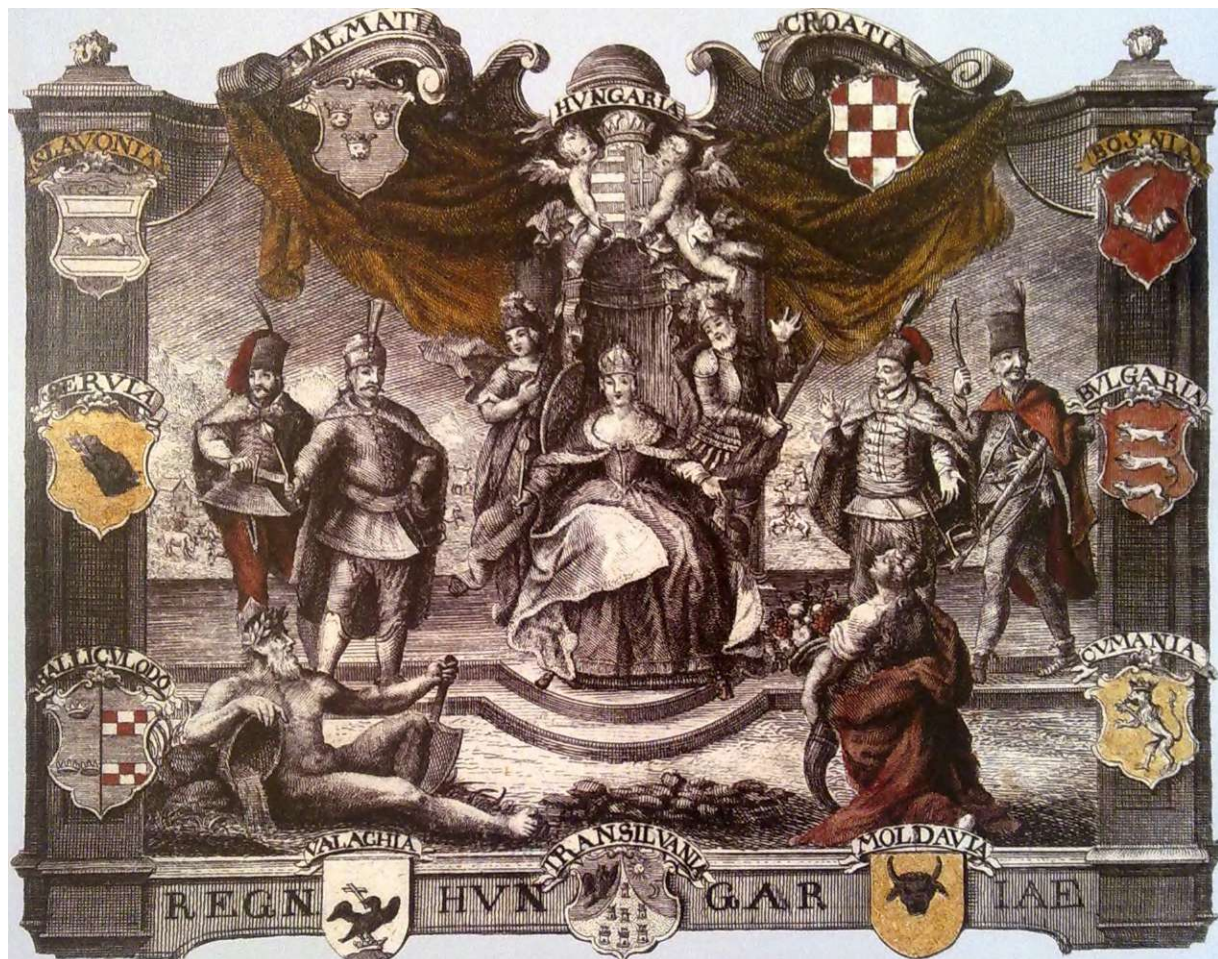
A türelmetlen reformer • 82

A felvilágosodás és a despotizmus jegyében • 85

Az abszolutizmus és a felvilágosodás bukása • 99

Ajánlott irodalom • 104

Az ország és lakói

Demográfiai adatok, geopolitikai fogalmak • 8

Megyék és városok • 18

Demográfiai adatok, geopolitikai fogalmak

*Magyarország allegóriája
III. Károly király arcképével.
Rézmetszet, 1735*

A 18. századot illetően nem tudunk pontos válaszokat adni olyan kérdésekre, hány lakosa volt az országnak, milyen volt a nemek aránya, hogyan

oszlott meg a lakosság életkor szerint. De nehéz megválaszolni azt is: mely területeket értjük Magyarországhoz tartozónak. Mi a szűkebb értelemben vett Magyarország, hogyan viszonyul hozzá Erdély, Horvátország, mit értünk Szlavónián és a katonai határőrvidékeken, melyek a kiváltságos kerületek? Körülményesen válaszolható meg az is, hány megyéje és hány szabad királyi városa van a szűkebb és a tágabb értelemben vett országnak. A különböző feldolgozásokban különböző adatokat találunk, a számok többségét a szakirodalomban ma is vitatják. Az 1989-ben megjelent *Magyarország története 1686-1790* című kötetből veszek át néhány vitatott, de a nagyságrendekben, alapvető arányokban eligazító adatot. Az 1790-es állapotokat tükröző adatok alapjául az 1787-es népszámlálás szolgál.

Az átlagos népsűrűség 30,84 fő/km², a lakosok átlagos száma helységeenként 629 fő volt. Ha a táblázatban olvasható lakosságszámot kibővítjük a Magyarországon állomásozó katonasággal, akkor a lakosság 10,2 millió főre becsülhető.

Ami a nemzetiségi megoszlást illeti, a történelmi Magyarország területén a 18. század elején még többségben lévő magyarság a század végére kisebbségbe került. 1790-ben a lakosság megoszlása a következő volt. Magyar: 41,55, román: 16,17, szlovák: 10,68, német: 9,98, horvát: 9,56, szerb: 6,85, ruszin: 3,58, bunyevác, sokác: 0,46, szlovén: 0,33, egyéb: 0,84 százalék. Erdélyben pedig a 18. század végén már abszolút többségbe került a románság. Az erdélyi népesség nemzetiségek szerinti megoszlása a következő volt. Román: 50,15, magyar: 32,31, német: 13,43, egyéb: 4,11 százalék. (Az egyéb címszó alatt görögökre, lengyelekre, örmé-

nyekre, morvákra, bolgárookra, zsidókra, cigányokra stb. kell gondolnunk.)

A magyarság kisebbségbe szorulásának „külső” okai voltak. Mind Erdélybe, mind Magyarországra tömegesen telepedtek be a század folyamán románok. Nem ilyen léptékben, de jelentős volt a betelepült szerbek, kisebb mértékben a ruszinok és egyéb etnikumok száma. A magyarországi németek száma pedig főleg a szervezett betelepítéseknek köszönhetően nőtt jelentősen mind III. Károly, mind Mária Terézia, mind - főként - II. József uralkodása idején. (A németek betelepítésének kiemelt helyszíne volt a Temesi Bánság.) Ami a nemzetiségek területi elhelyezkedését illeti, a jelentős kisebbségek közül a románok elsősorban Erdélyben és a határos magyarországi részeken, a szlovákok a Felvidéken, a szerbek főként a déli vidékeken,

Terület, helységek, népesség 1790-ben

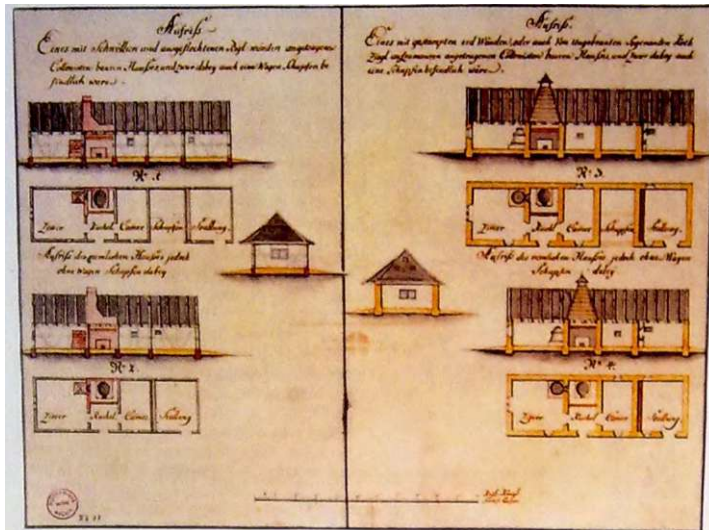
	Terület (km ²)	Helységek	Lakosok
Magyarország	208 763	9 654	6 807 839
Szlavónia	9 437	606	280 537
Horvátország	9 841	1 194	403 899
Erdély	60 699	2 615	1 652 755
Határőrvidék	33 550	1 739	794 970
Összesen	322 290	15 808	9 940 000

a horvátok Horvátországban és Szlavóniában, a ruszinok északkeleten éltek. A németek fő területei az erdélyi szász vidékek, a Temesi Bánság és a Szepesség. De „törzsterületeiken” kívül a németek, a szerbek és a szlovákok jelentős számban megtalálhatóak voltak az ország más területein is.

A Magyar Királyság etnikai képe a 18. század végén

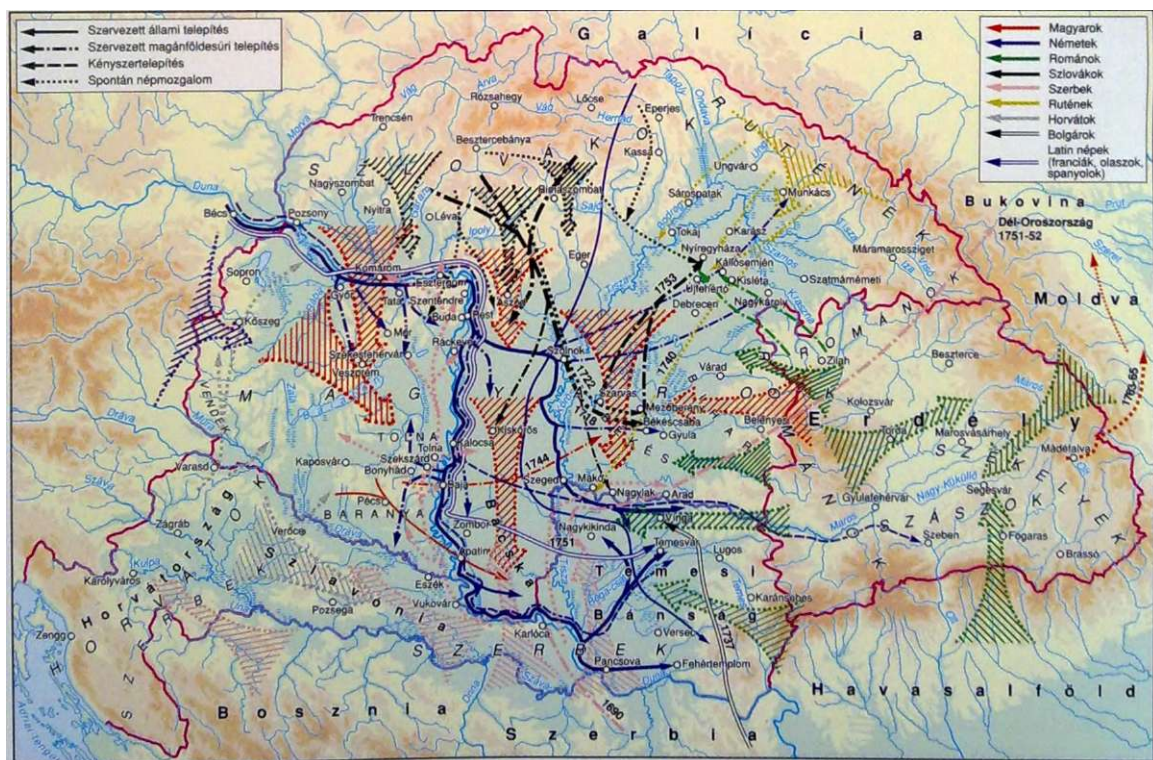
Telepesháztipusok
tervrajza, 1770

Belső vándorlás és
letelepítés a 18. században

Az etnikailag színes történelmi Magyarország vallásilag is hasonlóan színes volt. Néhány adat a felekezetek szerinti megoszláshoz a tárgyalt korszak végéről. Római

katolikus: 48,82, görögkeleti: 20,91, református: 14,08, evangélikus: 8,6, görög katolikus: 6,32, zsidó: 0,89, unitárius: 0,34, egyéb: 0,04 százalék.

A századvégi 10,2 milliós adathoz viszonyításul említsük meg, hogy 1720-ban a nagyjából a fenti területek lakóinak száma - az említett Magyarország-történet szerint - 4,3 millióra tehető. Szintén viszonyításul nem fölösleges megemlíteni, hogy a 18. század végén Európa lakossága nem érte el a 200 millió főt (az egész világe 1 milliárd körül lehetett). Európa legnépesebb országa akkor Franciaország volt 23 millió fővel. (Oroszországban többen laktak, de lakói nem mind európaiak.) A történelmi Magyarország tehát népes országnak számított. Lakóinak száma körülbelül annyi volt, mint Nagy-Britanniáé, valamivel kevesebb, mint a Habsburg Birodalom másik feléé, a német örökös tartományoké. Ami a területét illeti, a Magyar

Korona országai a Habsburg Birodalom nagyobbik felét tették ki. Mit értünk a Magyar Korona országain a 18. században?

Magyarország északon a Lengyelország első felosztása (1772) óta osztrák igazgatás alatt álló Galíciával és Lodomériával és az 1775 óta szintén osztrák igazgatású Bukovinával határos. Nyugaton a Cseh- Morva Korona országai közül Sziléziával és Morvaországgal, az osztrák örökös tartományok közül Alsó-Ausztriával, Stájerországgal és Krajnával voltak közös határai. Keleten és délen a Török Birodalom ölelte körül. A déli határokat az előző évszázad végén, a karlócai békében vonták meg. Ha a 18. századi déli határokat akarjuk megismerni, az úgynevezett határőrvidékek rendszerét kell bemutatnunk.

Nyugatról keletre haladva, a Kulpa folyótól délre, az Una folyótól keletre fekszik a károlyvárosi határőrvidék. Kelet felé haladva ehhez illeszkedik a báni határőrvidék (a Szávától délre, az Unától északra). A bánitól északra (a Drávától délre, majdnem a Szávaig nyúlva) húzódik a varasdi határőrvidék. A báni folytatása a tőle keletre (a Száva északi partja mentén) húzódó szlavóniai határőrvidék. A Duna és a Tisza összefolyásánál találjuk a sajki kerületet. Ettől és a szlavóniai határőrvidéktől nyugatra, a Duna mentén, attól északra húzódik a bánsági határőrvidék. Létezett még egy, az erdélyi, amely azonban nem alkotott összefüggő területet, mert a határőrök részben a polgári lakossággal együtt laktak, részben mert a határőrfalvak sem alkottak zárt rendszert.

A fenti felsorolás a Mária Terézia uralkodásának végére jellemző állapotokat tükrözi. Van tehát olyan vidék, amely a század elején még nem számított határőrvidéknek, s vannak olyan területek, amelyeket időközben polgárosítottak. A károlyvárosi és a varasdi határőrvidék meglepte a korábbi katonai végvidékekre, az azonos nevű főkapitányságokra nyúlik vissza - de nem azonos azokkal -, és már a század elején határőrvidékként funkcionált. Igen

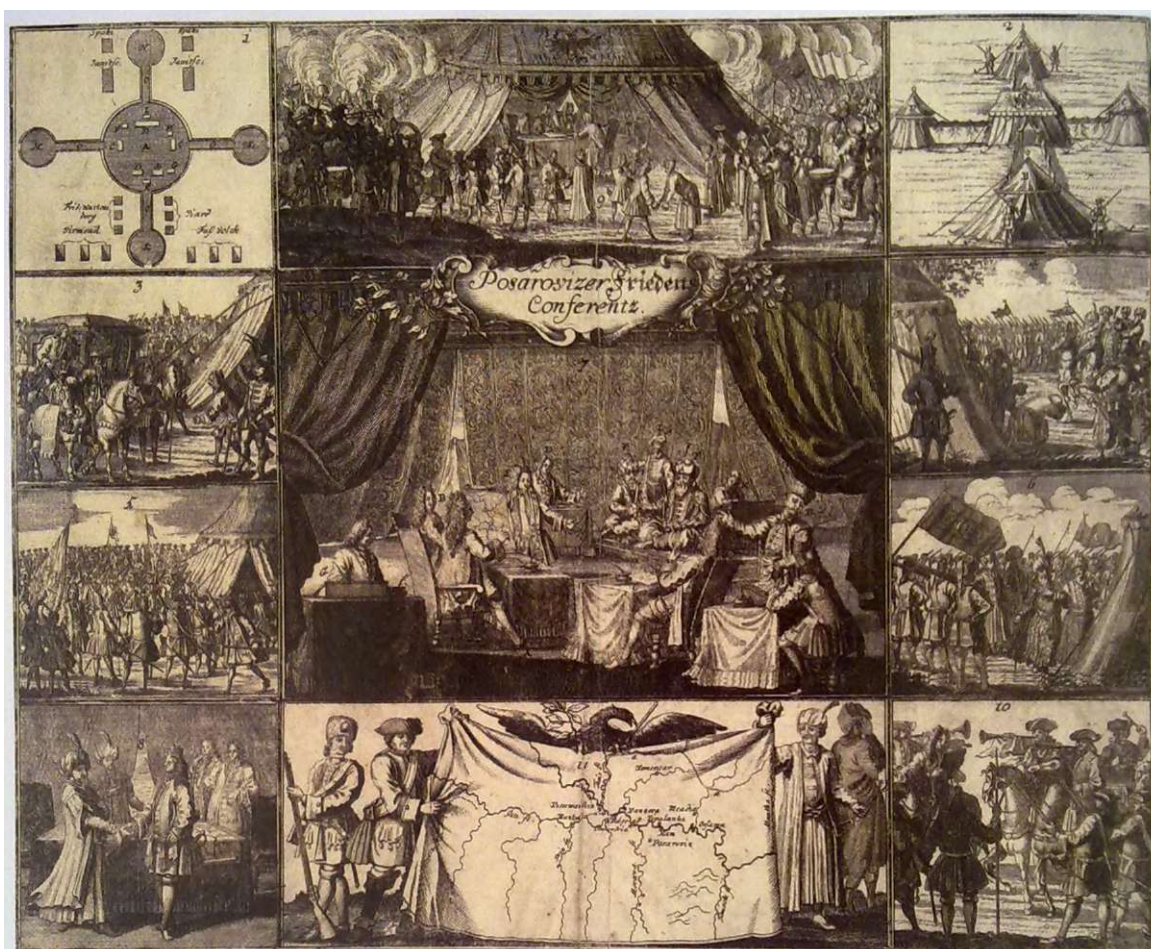
Károlyvárosi horvátok.
Martin Engelbrecht
színezett rézmetszete,
18. század első fele

korán jött létre a báni vidék is, az 1699-ben felszabadított, a Kulpától délre eső, báni fennhatóság alá rendelt területen. Szintén a század elején alakult ki a Duna-szávai határőrvidék. A dunai részsein

Lady Montagu 1717. január 30-i levele Magyarországról

„Eztán két napon át e hely (Neszmély) és Buda között a világ legszebb tájain utaztunk, (...) kivételesen termékenyek voltak, de legnagyobb részt puszták és megműveletlenek, mert a törökök és a császár közötti háborúk és a még kegyetlenebb polgárháború miatt, amelyet a protestáns vallás Lipót császár általi barbár üldözése váltott ki, teljesen elnéptelenedtek. Ez a fejedelem a kivételes jámborság hírére hagyta maga után és természetétől fogva valóban szelíd, jóságos lelki alkatú volt, de mivel lelkét egy jezsuitára bízta, kegyetlenebb és könyörtelenebb volt szegény magyar alattvalóival szemben, mint a török bármikor is a keresztényekkel szemben. Meggondolás nélkül megszegte koronázási esküjét és sok, nyilvános szerződésben ünnepélyesen adott ígéretét. Nincs a világon lehangolóbb, mint Magyarországon utazni, kivált, ha meggondoljuk, hogy hajdan a lehető legnagyobb virágzásnak örvendett, és ma ilyen nagy területen embert is alig látni. Ilyen Buda állapota is. Valaha királyi székhely volt, palotája kora legszebb épületei közé tartozott, de most teljesen le van rombolva, mert a legutóbbi ostrom óta az erődítmények és a palota kivételével a város egyetlen részét sem építették újjá.”

A pozsareváci békekötés.
Rézmetszet

később, a negyvenes években lekeskenyítették (illetőleg délre, a Szávaig „tolták”). 1752-től szlavóniai határőrvidéknek nevezték. 1701-1702-ben szervezték meg a Tiszától nyugatra és a Marostól északra a Tisza-marosi határőrvidéket, amely az előző bekezdésben felsoroltak között nem szerepel. Azért nem, mert a század közepén - akkoriban, amikor a dunai vidéket is lekeskenyítették - polgárosították. A Tisza mentén, a Duna és a Tisza összefolyásánál azért maradtak határőrök, és ott később, 1765-ben kialakították a sajókai kerületet, amelyet a szlavóniai határőrvidékhez kapcsoltak. Az erdélyi határőrvidék kései születésű: Mária Teré-

zia uralkodása alatt alakították ki 1762 és 1766 között.

Külön kell szólni a Temesi Bánságról (Bánátról). A Maros, a Duna és Erdély által határolt terület az 1718-as pozsareváci béke révén szabadult fel a török alól, de nem csatolták vissza Magyarországhoz, hanem katonai kormányzó alá rendelték. Visszacsatolását és azt, hogy egyes részein határőrvidékké kell szervezni, már az 1741-es országgyűlés kimondta, de a szervezés nagyon elhúzódott. Mária Terézia 1751-ben elrendelte, hogy a Bánság mintegy kétharmadát polgárosítsák. Ennek következtében az északi, nagyobb részét tartományi igazgatóság (Landesadmi-

nistration) alá rendelték, amelynek fölöttes hatósága az udvari kamara volt. Déli részét továbbra is katonai kormányzat alatt tartották. A katonai kormányzat alatti déli részeken a határőrezredek aztán 1764-től kezdődően szervezték meg. Ez volt a bánsági határőrvidék, amely megmaradt azután is, hogy 1779-ben a Bánság északi, 1751 óta polgári igazgatás alatt álló részét megyékbe szervezték (Temes, Torontál és Krassó) és visszacsatolták végre Magyarországhoz.

A Temesi Bánság és a határőrvidékek - és más térségek – külön igazgatása, illetve a Magyarországhoz fűződő jogviszonyuk tisztázatlansága végig vita tárgya volt a bécsi udvar és a magyar rendiség között. A rendiség - kis leegyszerűsítéssel - a Mo-

hács előtti állapotok visszaállítását szerette volna elérni, de csak részsikereket ért el. A vitákba önmagában véve is érdemes bepillantanunk, egyúttal módunk lesz további fontos földrajzi fogalmak tisztázására.

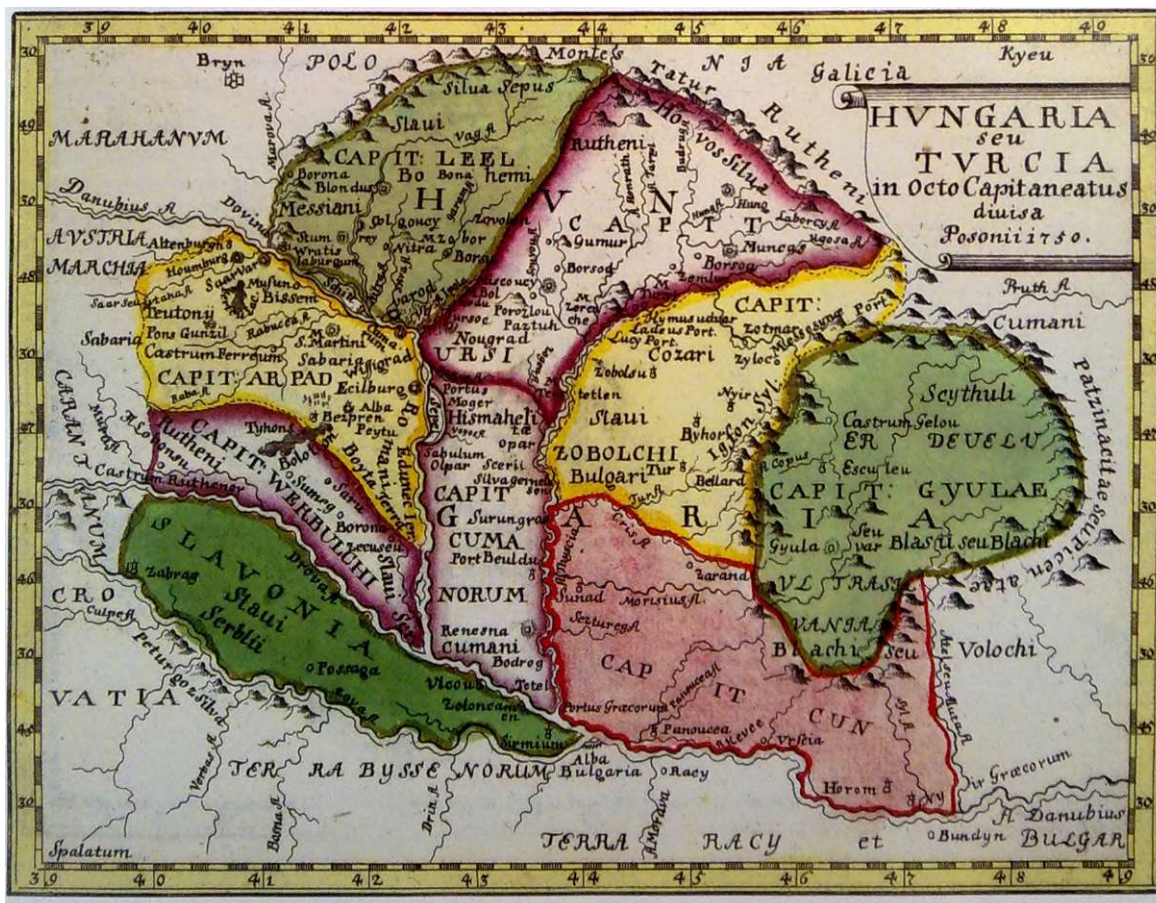
A karlócai határok megvonása és a határőrvidékek kialakítása miatt a régi vármegyéket nem lehetett visszaállítani. A horvátországi megyék, Varasd, Zágráb és Körös közül az utóbbi kettő csak töredéke volt középkori önmagának. Hasonlóan „felismerhetetlenek” a szlavóniai, alsó-szlavóniai megyék. De előbb tisztázzuk Szlavónia és Horvátország fogalmát!

Szlavónián vagy Alsó-Szlavónián a 18. században a Dráva és a Duna vonalától délre, a Szávaig húzódó területet értették, amelynek jó része ekkor katonai határőrv-

Román asszony a bánsági határőrvidékről. Színezett rézmetszet

Magyarország honfoglalás kori térképe az első magyar történelmi atlaszban, 1751

Gróf Hofmannsegg a századvégi Magyarországról

„Buda, 1793. július 3. Múlt hó 23-án utaztam el Bécsből. Lehetetlen jobb postaszolgálatot kívánni is, mint ebben az országban van. Többször megtörtént, hogy a lovakat hamarabb felváltották, mint a mennyi idő alatt a kerekeket megkenhették és sohasem történnek, mint nálunk, késedelmezések s aztán bocsánatkérések, hogy a lovak nem voltak idehaza s több efféle. Csak ilyen intézmény mellett lehetséges két nap alatt, és pedig reggeli 5 órától esti 9-ig tartó utazás után 36 mérföldnyi utat megtenni, mert ily messze van Buda Béctől, mégis a második nap este már ott voltam. Egy éjet Győrben töltöttem. A nélkül, hogy a külvárosnál tovább mentem volna, észrevettem, hogy a belváros sem nyújt több figyelemreméltót. Az egész út különben rám nézve nem volt valami nagyon érdekes. Egy pár erdős hegyet kivéve a magyar határon, az egész vidék a Duna mentében meglehetősen csupasz és egész egyszerű. Változva majd magyar, majd német faluba jut az ember, vendéglősök, postamesterek és effélék majdnem kivétel nélkül mind a két nyelvet beszélnek, csak némely postakocsis nem tud németül. Az első pillantás Buda környékére szintén nem sokat ígért, de most már mégis sokkal előnyösebb véleményem van felőle. Röviden le akarom neked írni. Buda a Duna nyugoti oldalán fekszik, Pest éppen szemben van vele, mint Neustadt és Drezda. A két várost hajóhíd köti össze, a mely legalább is még egyszer olyan hosszú, mint a drezdai. Pest vidéke egészen csupasz, Budáé pedig egészen hegyes vidék. Alant a parton fekszik a városnak legnagyobb része, a mely Ó-Budára és a vízivárosra oszlik. Ez utóbbiból vezet át a hajóhíd Pestre, a házak lépcsőzetesen vannak a hegyre építve, a mely egészen jól néz ki. Körülbelül ott, a hol e két hely összeér, emelkedik egy közepmagas meredek hegy, a melyen várszerűen körül fogva, ismét egy városrész van. Ez az úgynevezett vár, a hol különféle hivatal, a színház és sok magánlakás van. E hegyről a kilátás pompás. Körös-körül hal-
mók és hegyek emelkednek s a melyek csak némiképp is alkalmasak arra, szőlővel vannak betöltve (...). Budának különben nincs nagyvárosias kinézése, mert egynehány középpületet kivéve, a házak nem valami különösek. Pest ellenben, habár kisebb, sokkal szebb; van egynehány valódi palotája, melyek nagyon jól veszik ki magukat.”

dék volt. Ez a térség (a 18. századi Szlavónia vagy Alsó-Szlavónia) a középkorban Magyarországhoz tartozott. Szlavónia fogalma akkor - a középkorban - nagyjából a 18. századi Horvátország és a 18. századi határőrvidékek egy részét jelentette. A középkori Horvátország a középkori Szlavóniától délnyugatra, az Adriai-tengerig nyúlt (a 18. században a középkori Horvátország egy része határőrvidék volt, egy része elve-

szett). A fogalmak jelentése teljesen megváltozott.

A 18. századi Horvátországon - Körös, Varasd, Zágráb és a Tengerpart - nem a középkori Horvátországot, hanem csak annak egy töredékét, illetve a középkori Szlavónia egy részét értették. A 18. században Szlavóniának (vagy Alsó-Szlavóniának) nevezett területen (amelynek alig volt köze a középkori Szlavóniához) részben határőrvidékek jöttek létre, de mind a határőrvidékek, mind a határőrvidékbe nem szervezett (alsó)szlavóniai területek jogállása vitatott és rendezetlen volt. Az 1715:118. törvénycikk e terület sorsával foglalkozik. „Ő császári és királyi felsége (Magyarország karainak s rendjeinek egyetértő szavazatával) az emiutott Horvát- és Szlavonország karai és rendei legalázatosb kérelmére kegyelmesen hozzájárul ahoz, hogy alsó Szlavóniának s az abban létező megyéknek a szent koronához leendő visszakebelezése módjáról és alakjáról egy legközelebb felállítandó bizottság a királyi fiscus nevében a királyi ügyek igazgatójának, vagy más alkalmas egyének odavonásával tanácskozzék s határozzon, ő császári királyi felsége jószágos helybenhagyása mellett.”

Ez volt 1715-ben. Tehát, hogy Alsó-Szlavónia sorsáról tanácskozni kellene. Aztán múltak az évek. Az 1741:18. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy rendezni kell többek között az alsó-szlavóniai katonai határőrvidékek helyzetét, a térség többi részét viszont Magyarország joghatósága alá kell rendelni. Ugyanennek az országgyűlésnek az 50. cikkelye pedig azt mondta ki, hogy „A mi Alsó-Szlavonországból, főntebb a 18. cikkelyben megírt módon, az ország szent koronája joghatóságába visszacsatolandó lesz, a királyi szent felség kegyelmes beleegyezésével és az 1715. évi 118. cikkely szerint is, az ország és bán hatóságának rendeltessék alá. 1. § Egyszersmind ő királyi szent felsége, a főt említett 118. cikkely értelmében is, (a mennyiben még kinevezoe nem volnának) főispánokat fog rendelni”.

Ezt követően állították vissza névleg az

alsó-szlavóniai megyéket, amelyekről az 1751:23. törvénycikkben azt olvassuk: „A császári és királyi szent felség kegyelmes jóváhagyásával határozták az ország karai és rendei, hogy Szerém, Verőcze és Pozsega vármegyék ezentúl az országgyűlésekre meghívotván, az ország többi vármegyéi között újólág ülés- és szavazatjogot élvezhessenek, egyebekben Magyarországnak és a bánnak joghatósága épségben maradván.”

A fentieket minősíthetjük részsikernek. Ahhoz képest, hogy a század elején Alsó-Szlavónia egy részét katonai végvidékké tették, a többi részét Magyarországtól elválasztva kormányozták, a század közepén újraszervezték a megyéket (Szerém, Verőce és Pozsega megyét). De nem a középkori állapotok szerint (ami már csak azért sem volt lehetséges, mert a katonai határörvidéket nem számolták fel).

Hasonlóan alakult a Temesi Bánság sorsa. E térség „visszakebelezéséről” is rendelkezett az 1741:18. törvénycikk. Aztán csak 1779-ben állították vissza ott - szintén csak névleg - a korábbi megyéket: Temest, Krassót és Torontált. A korábbi Keve megye ugyanúgy eltűnt, mint Alsó-Szlavóniában a korábbi Valkó megye. S mint fent

láttuk, a hatvanas évek közepe óta a volt Temesi Bánság egy része is katonai határörvidékként „működött”.

Postakocsi. Részlet
Pozsony látképéről, 1787

Bonyodalmasan alakult az erdélyi és magyarországi határ is. Nem volt világos Partium hovatartozása, amelyet aztán 1732-es rendeletével III. Károly rendezett. Máramarost és Aradot Magyarországhoz, Közép-Szolnok, Kraszna, Zaránd megyét és Kővár vidékét Erdélyhez csatolta. A magyar rendek viszont sérelmezték a Partium helyzetének ilyen rendezését. Az 1741:18. törvénycikk vonatkozó része így szól: „Hogy továbbá Kraszna, Közép-Szolnok vármegyét és Kővár vidékét, mint Magyarországot illetőket, úgy adózási, mint közigazgatási és törvénykezési tekintetben egészen; Zaránd

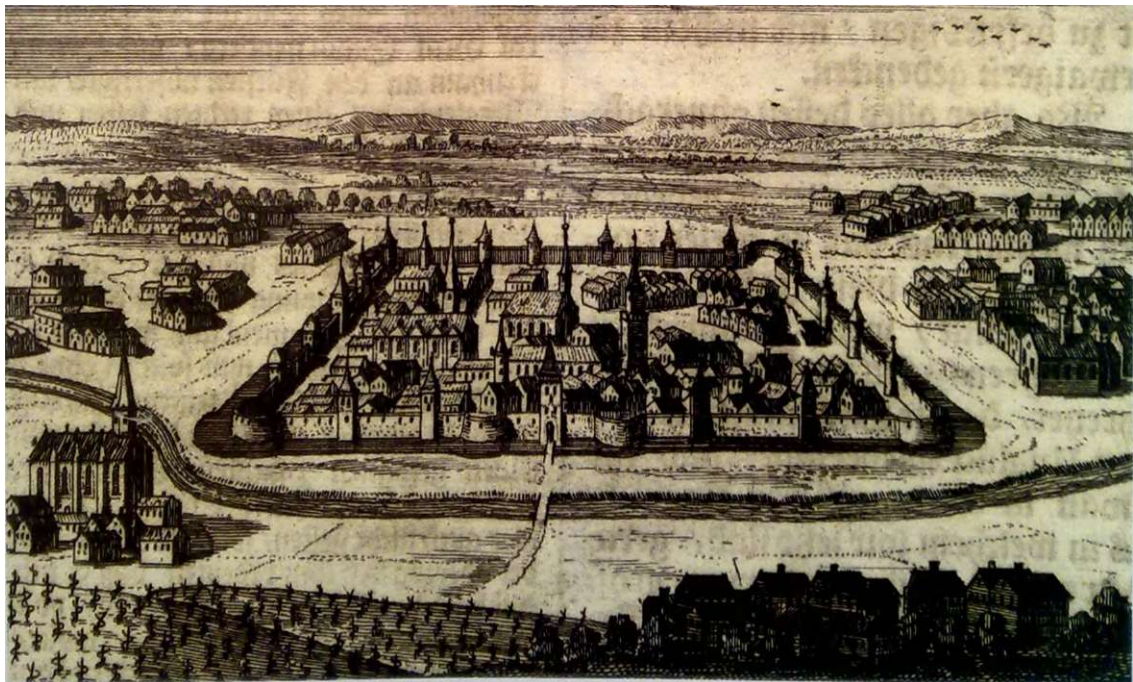
Pest-Buda látképe
a hajóhíddal, 1787.
Színezett rézkarc

Az Erdélyi Nagy-
fejedelemség címere,
1765

vármegyét pedig, mint a mely adózási ügyek-
ben már különben is alája van rendelve, a le-
hető legközelebbi időben s azonfelül az erdélyieknek is meghallgatása után, ez ország
hatósága alá vissza fogja adadni, állíttatni

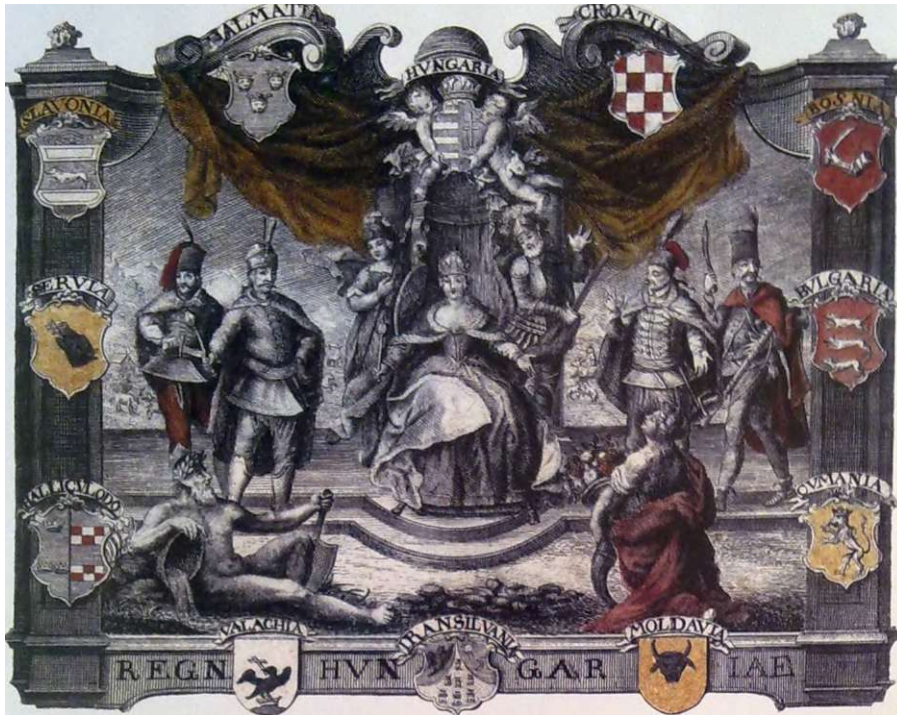
Kolozsvár látképe
a 17. században. Rézmetszet

s teljességgel és valósággal az országba bekebelezni". A törvénycikkben kifejezett kíváncsalom korszakunkban papíron maradt: a partiumi megyéket és területeket nem csatolták vissza Magyarországhoz (illetve csak Zaránd egy részét, amelyet 1744-ben Arad megyéhez csatoltak).

Ami Erdélyt illeti, az 1741:18. törvénycikkben ott állt az is „Hogy Erdélyt, mint a mely a magyar királyság szent koronájához tartozik, valamint ő maga [Mária Terézia], úgy utódai, mint Magyarország királyai fogják bírni és kormányozni.". A magyarok a század folyamán többször ki is fejezték jogos kívánságukat, hogy Erdélyt vissza kellene csatolni, de nem történt meg, különállása (külön kormányzása) mindvégig megmaradt. A Habsburgok 1744 óta Erdély örökös fejedelmei, 1765 óta pedig - amikor Mária Terézia Erdélyt nagyfejedelemséggé emelte - nagyfejedelmei voltak. Szó sem volt arról, hogy a dinasztia az országot magyar királyi jogán bírná, azaz hogy Erdély Magyarország része lenne.

Mária Terézia a magyar és a horvát nép oltalma alatt. Az első magyar történelmi atlasz első oldalán, 1751

Ellenkezőleg. Az 1765-ös oklevél Erdély függetlenségét és csak nagyfejedelmétől való függését emelte ki.

Erdély ügyeit legfelső szinten - és teljesen törvénytelenül - több évtizeden át a Bécsben működő, Savoyai Jenő vezette erdélyi miniszteri konferencia intézte. Formailag a legfelső erdélyi kormányzók a szintén Bécsben székelő erdélyi udvari kancellária volt. A legfelső erdélyi (ott működő) *dikasztérium* az 1712-1713-ban helyreállított Gubernium volt, a mellette működő erdélyi kancellária (nem azonos az udvarival) nem játszott komoly szerepet (mint ahogy jó ideig a Gubernium sem). A gubernátori (kormányzói) tisztségre 1713-ban III. Károly Komis Zsigmondot nevezte ki. Az 1690-es I. Lipót-féle *Diploma Leopoldinum*-ban jelzett egyéb fontos tisztségeket sokáig be sem töltötték. Az erdélyi országgyűlések III. Károly és Mária Terézia uralkodásának első felében rendszeresen, szinte évenként összeültek, de nem voltak hasonlíthatók az uralkodóval valóságosan alkudozó, a királyi hatalmat ténylegesen korlá-

tozó, ezért is ritkán, majd egyáltalán nem összehívott magyar országgyűlésekhez. Miután Erdély története kormányzatilag nem fonódott össze Magyarország történetével, a továbbiakban a (nagyfejedelemséggel csak érintőlegesen, néhány, az anyaország történetével párhuzamos jogi aktus vagy történés kapcsán foglalkozunk.

A török kiűzése után Magyarország déli határai mentén külön kormányzott határőrvidékek épültek ki. A század egy vagy nagyobb részében külön kormányozták a határőrvidékbe nem tartozó, később megyékbe (Szerém, Pozsega, Verőce) szervezett alsó-szlavóniai területeket és a később nagyrészt szintén megyékbe (Temes, Torontál, Krassó) szervezett Temesi Bánságot. Rendeletben és törvényben foglalkoztak a partiumi megyék és területek hovatartozásával is, de a „rendezés” nem sikerült. Az 1792:11. törvénycikk szerint még mindig napirenden volt (és maradt) a partiumi megyék visszacsatolásának és természetesen Magyarország és Erdély uniójának ügye.

Megyék és városok

Az országot és lakóit taglaló vázlat végén tegyünk kísérletet arra, hogy megmondjuk, hány megyéje és szabad királyi városa volt Magyarországnak a 18. század végén! A kérdés - kis túlzással - örökzöld, mert a szakirodalomban nincs rá két egyforma válasz. Mankóul az 1792-es - korszakon kívüli - országgyűlési napló lajstromát használom. Az országgyűlési naplóban közölt lajstrom szerint az akkori országgyűlésen 49 megye vett részt. A korszak végére érvényes felsorolásban a megyék között ott van a 18. században szervezett három alsó-szlavóniai (Pozsega, Szerém, Verőce) és a szintén kései keletkezésű három bánási megye, Krassó, Temes, Torontál. Miután a horvátországi és az erdélyi megyék szabály szerint nem vettek részt a magyar országgyűlés-

Magyarország megyéi az 1792-es országgyűlési napló szerint

1. Abaúj, 2. Arad, 3. Árva, 4. Bács, 5. Baranya, 6. Bars, 7. Békés, 8. Bereg, 9. Bihar, 10. Borsod, 11. Csanád, 12. Csongrád, 13. Esztergom, 14. Fejér, 15. Gömör, 16. Győr, 17. Heves, 18. Hont, 19. Komárom, 20. Krassó, 21. Liptó, 22. Máramaros, 23. Moson, 24. Nógrád, 25. Nyitra, 26. Pest, 27. Pozsega, 28. Pozsony, 29. Sáros, 30. Somogy, 31. Sopron, 32. Szabolcs, 33. Szatmár, 34. Szepes, 35. Szerém, 36. Temes, 37. Tolna, 38. Torna, 39. Torontál, 40. Trencsén, 41. Turóc, 42. Ugocsa, 43. Ungvár, 44. Vas, 45. Verőce, 46. Veszprém, 47. Zala, 48. Zemplén, 49. Zólyom.

Magyarország és Horvátország városai az 1792-es országgyűlési napló szerint

1. Bakabánya, 2. Bártfa, 3. Bazin, 4. Besztercebánya, 5. Breznóbánya, 6. Buda, 7. Debrecen, 8. Eperjes, 9. Esztergom, 10. Győr, 11. Kapronca, 12. Károlyvár, 13. Kassa, 14. Késmárk, 15. Kismarton, 16. Korpona, 17. Komárom, 18. Körmöc, 19. Körös, 20. Kőszeg, 21. Libetbánya, 22. Lőcse, 23. Modor, 24. Nagybánya, 25. Nagyszombat, 26. Pest, 27. Pozsony, 28. Pozsega, 29. Ruszt, 30. Selmecebánya, 31. Bélabánya, 32. Zengg, 33. Sopron, 34. Szakolca, 35. Szatmárnémeti, 36. Székesfehérvár, 37. Szeben (Kisszeben), 38. Szentgyörgy, 39. Szentmária (Szabadka), 40. Szeged, 41. Temesvár, 42. Trencsény, 43. Újbánya, 44. Újvidék, 45. Varasd, 46. Zágráb, 47. Zombor, 48. Zólyom.

sen, a naplóban természetesen nem szerepelnek. Horvátországnak a 18. század végén négy megyéje volt: Körös, Varasd, Zágráb és a 18. században Mária Terézia által szervezett Szeverin vármegye. A vármegyék rendszerét II. József felforgatta, amiről alább még szó lesz.

Ami a szabad királyi városok listáját illeti, szintén nagy haszonnal forgatható az 1792-es napló. Eszerint 48 város küldött képviselőket.

Míg a megyei lista tükrözi a korszakvég állapotait, a városi listához több megjegyzést kell fűzni. Az országgyűlésen a szabad királyi város akkor jelenhetett meg, ha ki-

váltságát az országgyűlés tudomásul vette. A 18. század végén Pécs már megkapta kiváltságlevelét, de az országgyűlésen nem volt ott. A 48 városhoz tehát hozzá kell adnunk Pécsét, a 49. várost. S hozzáadhatjuk még Fiumét, amely 1779 óta a magyar koronához tartozott, de országgyűlési beikkelyezésére még szintén nem került sor. (És zárójelben itt jegyezzük meg, hogy Károlyváros], Pozsega, Szabadka és Temesvár is csak az 1791:30. törvénycikkben kapott országgyűlési ülés- és szavazati jogot.) Eszerint Magyarországnak, Alsó-Szlavóniának és Horvátországnak korszakunk végén - a fenti „zavaró” körülményeket nem szem előtt tartva - 50 szabad királyi és bányavárosa volt. S még egy fontos megjegyzés. Mint a fentiekben kiténik: szemben azzal, hogy a horvátországi megyék nem jelentek meg a magyar országgyűlésen, a horvátországi szabad királyi városok igen. A fenti

szám tehát Magyarország és Horvát-Szlavónia szabad királyi városait jelzi korszakunk végén. (II. József közigazgatási reformja a városokat is érintette.)

Az 1792:11. törvénycikk

„Habár az 1741:18. cikkelyben is határozott szavakkal el van ismerve, hogy Erdélyt Ő felsége, mint a magyar szent koronához tartozó országot, magyar királyi minőségében bírja: mégis a karok és rendek ez iránt tett előterjesztéséhez ő szent felsége kegyesen hozzájárulván, határoztatik, hogy az országnak Erdélylyel való szorosabb egyesülése érdemét a közpolitikai országos bizottság tárgyalás alá vegye, s arról a jövő országgyűlésen jelentést tegyen. A mi pedig az imént idézett cikkely foganatosítása végett Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd vármegyék, valamint Kóvár vidéke óhajtott visszacsatolását illeti: főntebb nevezett Ő felsége nyilvánítani méltóztatott, hogy az erdélyi urakat a legközelebb tartandó országgyűlésen meghallgatandja és azok nyilatkozatát megkapván, saját kegyelmes határozatát tudatni fogja az ország karaival és rendivel”.

*A Magyar Királyság
1720-ban*

Az udvar és az ország viszonyának újjáépítése

Az örökös király és királysága • 22

Közjogi viták és közjogi alkuk • 25

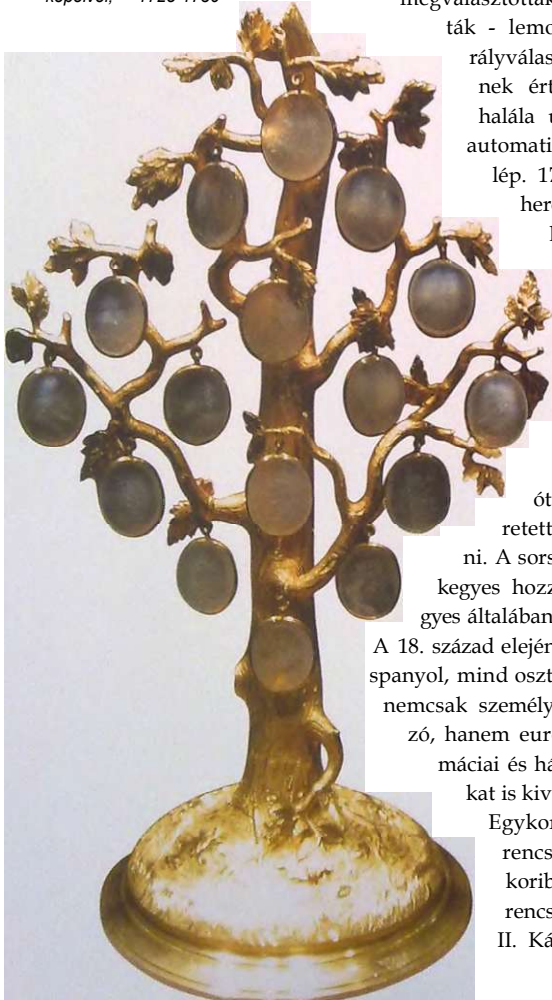
Új szerződés és újítások • 33

Változatok a külpolitikára • 41

Az örökös király és királysága

Családfa a Habsburg-
királyok és császárok
képeivel, 1725-1730

Az 1711-ben 26 éves III. Károly (1711-1740) volt az első olyan Habsburg-uralkodó, akit nem kellett megválasztani ahhoz, hogy a magyar királyi címet viselhesse. Lévén, hogy az 1687-1688-as országgyűlésen a magyar rendek - azt követően, hogy Károly bátyját, a későbbi I. Józsefet (1705-1711) apja életében megválasztották és megkoronázták - lemondtak szabad ki-

rályválasztói jogokról. Ennek értelmében a király halála után férfi örököse automatikusan a helyébe lép. 1711-ben Károly főherceg volt a soron következő örökös.

A főherceg nem óhajtotta a magyar örökséget, és nem óhajtotta egyéb örökös tartományai és királyságai átvételét sem. Ő 1703

óta spanyol király szeretett volna inkább lenni. A sors azonban nem volt

kegyes hozzá, s nem volt kegyes általában a Habsburgokhoz.

A 18. század elején a dinasztia, mind spanyol, mind osztrák ágán sorozatos, nemcsak személyes tragédiákat hozó, hanem európai méretű diplomáciai és háborús konfliktusokat is kiváltó csapások érték.

Egykor legendásan szerencsés házasságaik ekkoriban kifejezetten szerencsétlenül alakultak.

II. Károly spanyol király

III. Károly fiataalkori képmása. Olajfestmény

(1665-1700) halálával fiágon kihalt a spanyol Habsburg-dinasztia, ami kiváltotta a század első nagy európai háborúját, a spanyol örökösödési háborút (1701-1714). Az utolsó spanyol Habsburg-uralkodó végrendeletében XIV. Lajos (1643-1715) unokáját, Anjou Fülöpöt (1700-1746) jelölte a trónra, s a francia király unokájának spanyol királysága mellett a spanyol örökösödési rend alapján nyomós érvek szóltak. Az örökösödési rendet sokszor módosító egyéb szabályok miatt azonban komoly érveket tudott felhozni saját örökösödése mellett I. Lipót császár (1658-1705) és magyar király (1657-1705) is, aki azon-

ban a spanyol trónt nem a maga, s nem is idősebb fia, hanem a fiatalabb, Károly főherceg számára akarta megszerezni. S talán így is történt volna, ha nincsenek az 1710-es évek nagy járványai, amelyek a nagy dinasztiákat sem kímélték, s felforgatták az angol, a francia és az osztrák Habsburg-uralkodóházat is. 1711. április 17-én pestis áldozata lett I. József császár, ami döntő fordulatot hozott az európai politikában.

Az osztrák örökösödési rend egyértelmű volt. Amikor I. József Bécsben meghalt, öröksége Károly főhercegre szállt. Rászálltak mindenekelőtt az osztrák örökös tartományok. Egyrészt az Enns-parti, Bécs központú Alsó- és a Linz központú Felső-Ausztria. Másrészt a belső-ausztriai tartományok: a Graz központú Stájerország, a Laibach (Ljubljana) központú Krajna és a Klagenfurt központú Karintia. Továbbá Tirol, melynek fővárosa Innsbruck, illetve a közvetve vagy közvetlenül Innsbruck alá rendelt elő-ausztriai birtokok (az apróbb birtokokat nem említve). E tartományok a kora újkorban nem voltak mindig egy kézen. Nem is olyan rég

I. József képmása.
Olajfestmény

III. Károly koronázási esküje

„Mi hatodik Károly, Isten kegyelméből a rómaiak mindenkor felséges választott császára s Németország, Spanyolország, Magyarország, Csehország, Dalmát-, Horvát- és Szlavonországok stb. királya, Ausztria főhercege, mint az emiített Magyarországnak és a többi hozzácsatolt országoknak és részeknek királya, esküszünk az élő Istenre, annak legszentebb anyjára: szűz Máriára s minden szentekre, hogy mi az Isten anyaszentegyházait, a főpap és báró urakat, nemeseket, szabad városokat s minden országlakót, mentességeikben és szabadságaikban, jogaikban s kiváltságaikban, s régi jó és helybenhagyott szokásaikban, a mikép azoknak használása s értelme a király s a karok és rendek közös egyezésével országgyűlésileg meg van állapítva, megőrizendjük, és mindenkinek igazságot szolgáltatunk; néhai felséges András király törvényeit (kizárva mégis s félretéve az ő decretuma harminczegyedik cikkének így kezdődő záradékát: *Luod si vero nos* stb. e szavakig: *in perpetuum facultatem*) megtartandjuk; Magyarországnak határait s a mi ehhez bármilyen joggal vagy czímmel tartozik, el nem idegenítjük, s meg nem csorbítjuk, sőt, a mennyire lehet, növelni fogjuk s kiterjesztjük, s mindazt megteszszük, a mit az összes karok és rendek s egész Magyarországnak közjára, diszére s gyarapodására igaz uton megtehetünk. Isten Minket úgy segítjen s minden szentjei.”

VI. Károly német-római császár koronázási menete Frankfurtban, 1711. október 12.

I. Lipót kezén egyesültek. Ennek köszönhetően kapta azokat egységesen József 1705-ben és Károly 1711-ben.

Az osztrák örökös tartományok mellett a harmincéves háború idején a Habsburgok örökös tartományai lettek a Cseh Korona országai - Csehország, Morvaország és Szilézia amelyek szintén automatikusan szálltak Károlyra. Hasonlóképpen jutott a Magyar Királysághoz is, melynek rendjei nem olyan rég lemondtak szabad királyválasztói jogukról, és örökös királyaiknak ismerték el a Habsburgokat. Az elhunyt József császári méltósága természetesen nem tartozott Károly főherceg örökségéhez. De 1711. október 12-én a német választófejedelmek Frankfurtban császárrá is megválasztották, december 22-én pedig ugyanott sor került a koronázására is.

Az európai nagyhatalmak, köztük Károly főherceg korábbi támogatói is úgy gondolták: elég ez egy embernek. Az osztrák örökös tartományok, a Cseh Királyság és a Magyar Királyság mellett a Spanyol Királyság - kiterjedt európai birtokaival és a gyarmatokkal - már túl sok lenne egy kézen. Károly főherceg még jó ideig nem óhajtotta tudomásul venni a számára hátrányos nagypolitikai változásokat, de - tetszik, nem tetszik - ott kellett hagynia Spanyolországot, hogy átvegye tetemes örökségét, benne a Magyar Korona országait.

1711. július 20-án, még Barcelonában megerősítette a szatmári békét. 1712 elején érkezett meg Bécsbe. Rövidesen, 1712. április 3-ára Pozsonyba összehívta a magyar országgyűlést.

Közjogi viták és közjogi alkuk

A pestisjárvány miatt III. Károly első országgyűlése, amely egy kalandos sorú 1708-as és 1709-es országgyűlés folytatása volt (vagy nem volt - ez a szakirodalomban vita tárgya), a korábbihoz hasonlóan kalandosan zajlott. Már 1712 augusztusában fel kellett oszlatni, csak és 1715 júniusáig folytatta. Miután koronázó országgyűlésről volt szó, az első és legfontosabb feladat a királyi hitlevél megalkotása volt.

A hitlevél a király által a koronázása előtt kötelezően kiadandó ígéretek-kötelezettségvállalásokat tartalmazó okmány. Előzményéről, aligha meglepő, nincs egységes álláspont a szakirodalomban. A királyok a koronázáskor tett rövid eskü mellett ugyanis régtől tettek ígéretek, adtak ki biztosítékokat, de hogy mi volt a koronázási hitlevél csírája, vita tárgya. Abban már többé-kevésbé egyetértés alakult ki, hogy az első „igazi” koronázási hidevél II. Ferdinánd nevéhez fűződött (1618). Utódai, III. Ferdinánd, I. Lipót és I. József is adtak ki hitlevelet (1625, 1655, 1687), és adott ki ilyet a trónra nem lépett IV. Ferdinánd is (1647). II. és III. Ferdinánd, illetve I. Lipót hitlevelét utóbb becikkelyezték (1622, 1638, 1655). IV. Ferdinánd esetében nem került rá sor, mert nem lépett trónra, I. József esetében meg azért nem, mert az általa elkezdett 1708-as országgyűlés befejezése előtt meghalt. III. Károly hitlevele azonban az övének alapszik. Az 1712-ben kiadott hitlevél alapvető dokumentum a Habsburg-magyar viszony szempontjából, és a későbbi koronázási hitlevelek alapjául szolgált.

A Károly által kibocsátott koronázási hitlevél 5 pontból állt. A király ígéretet tett arra, hogy az Aranybulla ellenállási záradékát

kát kivéve, betartja a törvényeket, a koronát Magyarországon magyarokkal őrizteti, a visszafoglalt és a jövőben visszafoglalandó részeket az országba bekebelezi, ha nem

III. Károly hitlevele

„5. § Először: hogy a régtől származó örökletes királyi utódláson és koronázáson kívül, e Magyarországnak s kapcsolt részeinek minden egyéb közös szabadságait, mentességeit, kiváltságait, statutumait, közönséges jogait, törvényeit és szokásait, összesen és egyenként, melyeket Magyarország néhai idvezült királyai és dicső emlékezetű elődeink eddigelé engedélyeztek és megerősítettek, vagy mi jövőre is engedélyezni és megerősíteni fogunk (melyekre nézve a karok és rendek néhai első Ferdinánd felséges fejedelem, dicső emlékezetű elődünk decretumainak kezdetén lévő esküformát is kiterjesztik, s vonatkoztatják) - kizárva mégis s félretéve idvezült II. András király 1222. évi decretuma 31. cikkének ekképen kezdődő záradékát: »*quodsi vero nos*« e szavakig: »*in perpetuum facultatem* minden pontjaikban, záradékaikban s cikkeikben, miként azoknak használását s értelmét a király és a karok közegyezőssel országgyűlésileg megállapították, szilárdul és szentül megtartjuk, s minden másokkal is egyenként sértetlenül megtartatjuk.

6. § Másodszor: Az ország szent koronáját, az országlakók régi szokása s a hazai törvények szerint, bizonyos, az ő körükből erre egyértelműleg választott s kiküldött világi személyekkel ez országban őriztetjük.

Harmadszor: Ez országnak s a hozzá kapcsolt részeknek ekkorig visszafoglalt s Isten segélyével ezentúl visszafoglalandó összes területeit s részeit, az esküforma értelmében is, a nevezett országba s kapcsolt részeibe a törvények s kiváltságok használásáról s értelméről szóló fentebbi magyarázat módoszata szerint egészen vissza fogjuk keblezni.

8. § Negyedszer: hogy fiágunk magvaszakadása esetében (mitől Isten minél tovább őrizzen) a karoknak és rendeknek királyválasztási s koronázási joga előbbi erejébe s állapotába tér vissza s Magyarország és emiittett részei számára, ennek régi szokása szerint, érintetlenül fennmarad.

9. § Ötödször: az előrebocsátottak szerint, valahányszor a többször emiittett Magyarország határai közt jövőendőben ilyen királyi felavatás fog országgyűlésileg végbemenni, mindannyiszor a mi finemű örököseink, a jövőendőbeli megkoronázandó örökös királyok, a jelen biztosítás el-fogadását s e felől az eskü letételét előre fogják bocsátani.”

Az 1715:3. törvénycikk. Részlet

„1. § S ugyan ő királyi szent felsége sem akarja a karokat és rendeket másképp kormányoztatni s felettük uralkodni, mint magának Magyarországnak az eddig alkotott vagy jövőre országgyűlésileg megállapítandó saját törvényei szerint. 2. § Mely legkegyelmesebb királyi kijelentésével az ország karait és rendeit eme záradékot illetőleg: »a hogyan a törvények használatát és értelmét a király s a karok közös egyetértéssel országgyűlésileg megállapítani fogják«, eléggé biztosítja, bárminek az országtól való elszakítása és a más tartományokéhoz hasonló kormányzás behozása ellen".

Emlékérem III. Károly magyar király trónra lépésére, 1711

lesz fiú utóda, a magyarok szabad királyválasztói joga visszaáll, illetve a jövőbeni koronázások esetén utódai ugyanezt a hitlevelet adják majd ki és esküt is tesznek.

Első olvasásra úgy tűnhet, hogy minden rendben van és a dokumentum mindkét fél megelégedésére szolgálhatott. Nem így volt. Az első pontban szerepel egy kitétel, amelyet revíziós klauzulának neveznek, és amelyre a harmadik pont is visszautal: „...minként azoknak használatát s értelmét a király

és a karok közegyeztéssel országgyűlésileg megállapították". Mind a király, mind a rendek úgy értelmezték (az egyébként teljesen homályos mondatrészt), hogy az a király pozícióját erősíti az országgal szemben. Ezért csempészték bele még I. József esküjébe és hitlevelébe udvari részről. Lényegében mindkét részről úgy vélték: a klauzula lehetővé teszi a király számára, hogy értelmezés tárgyává tegyen olyan törvényeket, kiváltságokat, szokásokat stb., amelyeket a rendek nem akartak értelmezés vagy újraértelmezés tárgyává tenni. A magyarok már akkor is tiltakoztak ellene, és tiltakoztak 1708-ban és 1712-ben is, de nem jártak sikerrel. Illetve részsikerrel jártak. A klauzula bennmaradt III. Károly hitlevelében. De azért kaptak valami „kárpótlást". Az 1715:3. törvénycikket.

Ezt a rendek úgy értelmezték, hogy a nem szeretett klauzula - tehát a közös értelmezés hatálya - gyengült. Az, hogy az országot a saját törvényei alapján kell kormányozni, illetve az, hogy az ország területéből nem lehet elszakítani részeket, közös értelmezés tárgya sem lehet.

III./VI. Károly képmása. Olajfestmény, 1730 körül

III./VI. Károly

1685. október 1-jén született Bécsben. Apja I. Lipót császár (1640-1705, császár 1658-tól), anyja (pfalz-neuburgi) Eleonóra (1655-1720). 1703. szeptember 12-én Bécsben spanyol királlyá nyilvánították. 1711. október 12-én Frankfurtban német-római császárrá választották, december 22-én ugyanott megkoronázták. Bátyja halála után, 1711-től magyar és cseh király. Pozsonyi koronázására 1712. június 22-én, a prágaira 1723. június 5-én került sor. Felesége (braunschweigi) Erzsébet Krisztina (1691-1750), házasságkötésük időpontja 1708. április 23. Egy fiuk és három lányuk született, köztük Mária Terézia. III./VI. Károly 1740. október 20-án Bécsben halt meg.

A koronázási diploma megalkotása után, 1712. május 22-én sor került III. Károly koronázására, de nem sokkal később az országgyűlést el kellett napolni. Közben Magyarországon ülésezett - illetve szünetelt - az országgyűlés, Károly császárnak súlyos külpolitikai problémákkal kellett szembesülnie. Szűk egy évvel azután, hogy magyar királlyá koronázták, 1713 áprilisában kiderült, hogy nem lesz belőle spanyol király. Az utrechti békeszerződések értelmében a szerződő felek Spanyolország királyának Anjou Fülöpöt ismerték el. VI. Károlyt érintő döntés volt, hogy Spanyolország európai birtokaiból megkapja Belgiumot, Milánót, Nápolyt és Szardíniát. A császár, aki ekkor még nem mondott le spanyol királyi ambícióiról, nem ismerte el az utrechti döntéseket. A békét ő majd csak egy év múlva, 1714 márciusában Rastattban kötötte meg. A fenti események a magyar országgyűlés szünetelésének idejére estek. De akkorra esett egy Magyarország sorsát is hosszú távra meghatározó dokumentum, a *Pragmatica Sanctio* kiadása is 1713. április 19-én.

Miután Károly esetleges halálával - lévén, hogy gyermektelen volt - a spanyol Habsburgok fiágának kihalása után az osztrák Habsburgok is kihaltak volna fiágon, érthető, hogy Károlyt egyre jobban foglalkoztatta az örökösödés kérdése. Semmit nem kellett kitalálnia, az örökösödés ügyét házon belül rég rendezték, csak hogy arról a világ hivatalosan nem tudott. A dinasztia óhaját mindenekelőtt publikussá kellett tenni, aztán pedig meg kellett hozzá szerezni az európai hatalmak támogatását. Hogy a *Pragmatica Sanctio* kiadását megértsük, vissza kell lépniünk 10 évet.

A spanyol örökség megszerzésének óhaja mellett I. Lipót császárnak is nyomós érveit voltak, és Spanyolországot kisebbik fiának szánta. Ezt egyrészt a világ tudtára akarta adni, másrészt rendezni akarta a két fia majdani birtokai közötti örökösödési rendet, amit viszont nem akart a világ tudtára adni. 1703. szeptember 12-én a bécsi

Az osztrák *Pragmatica Sanctio*. Részlet

„Miután mindezek ekképen történtek, ő Császári Felsége továbbra is még különösen a következőkre figyelmeztetett: A felolvasatott okmányokból kiki tudomásul vehette József és Károly ágának életbe léptetett s hittel erősített rendelkezését s azon örökös egyezményt, mely kölcsönös örökösödésüket szabályozza. Hogy ennél fogva néhai császári felségeiktől, boldog emlékezetű Leopoldtól s Józseftől ő Császári Felségére ruházott spanyol örökös királyságokon s tartományokon kívül s mellett jelenleg néhai testvérbátyjuk s kedvelt rokonuk fiágbeli utód nélkül történt elhunytá után az utóbbinak valamennyi örökös királyságai s tartományai ő Császári Felségére estenek, melyek összességükben az elsőszülöttség joga szerint törvényes fiágbeli utódainál, a míg ilyek léteznek, elválaszthatatlanul megmaradnak. Ő Felsége fiágának magvaszakadtával pedig, a mit Isten kegyelmesen eltávoztatni méltóztassék, törvényes leányágbeli utódaira szálljanak, mindenkoron az elsőszülöttség joga s rendje szerint, s ugyancsak elválaszthatatlanul; továbbá ő Császári Felsége ágyékaiból származó, mindkét ágon levő törvényes utódai kihaltával s hiányában, valamennyi királyságok s tartományok örökösödési joga elválaszthatatlanul ő Császári Felsége testvérbátyja, boldog emlékezetű József ő császári felsége s kedvelt rokona ágyékaiból származó leányaira s törvényes utódaira, ugyancsak az emiutt módon az elsőszülöttség joga szerint szálljanak; ugyanezen jognak és rendnek értelmében hercegasszonyaik is a jelen kedvezményekben s történetekben részeltetendők. Mindezt pedig úgy értvén, hogy a jelenleg uralkodó Károly ágyékából s az ezt felváltó leányutódaiban fennmaradt József ágyékából sarjadzott ágak után ő Császári Felsége nőtestvéreit s a fenséges ház valamennyi többi ágait illeti az elsőszülöttség joga s az ebből folyó rend szerint mindennemű örökösödési jog, s ami ehhez tartozik, mire nézve tehát a fenntartás nyilván kikötötték. Mely végből ezen örökké tartó egyezmények, rendelkezések s szerződések Isten dicsőségére s valamennyi örökös tartományok megőrzésére léptettek életbe és néhai felséges atyjuk s testvérbátyjuk s ő Császári Felsége által hittel erősítettettek. Azért ő Császári Felsége e rendelményeket mind maga meg fogja tartani, mind pedig titkos tanácsosait s minisztereit kegyelmesen inteni s nekik meg méltóztatik parancsolni, hogy maguk is igyekezzenek s iparkodjanak eme szerződéseket s rendelményeket teljességükben megfigyelni, megtartani és megvédeni; mely czélból ő Császári Felsége titkos tanácsosait és minisztereit a titoktartás kötelessége alól feloldja.”

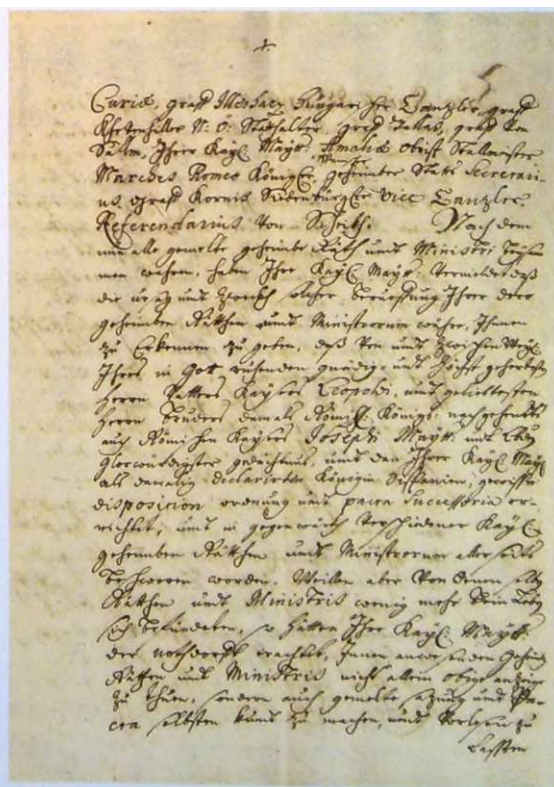
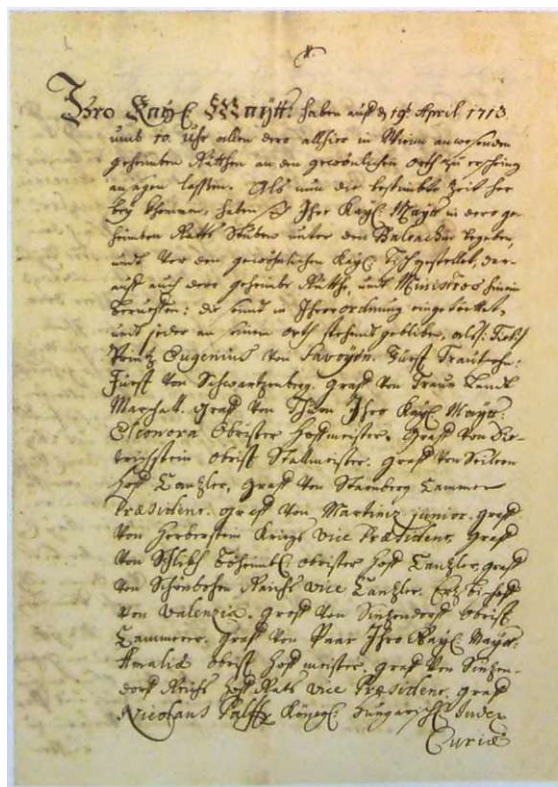
Favoritában, a császári nyári lakban I. Lipót és közvetlen örököse, a későbbi I. József császár ünnepélyesen és nyilvánosan lemondott a spanyol örökségről fia és öccse, Károly főherceg javára. Ugyanazon

Pálffy Miklós nádor
képmása. Olajfestmény

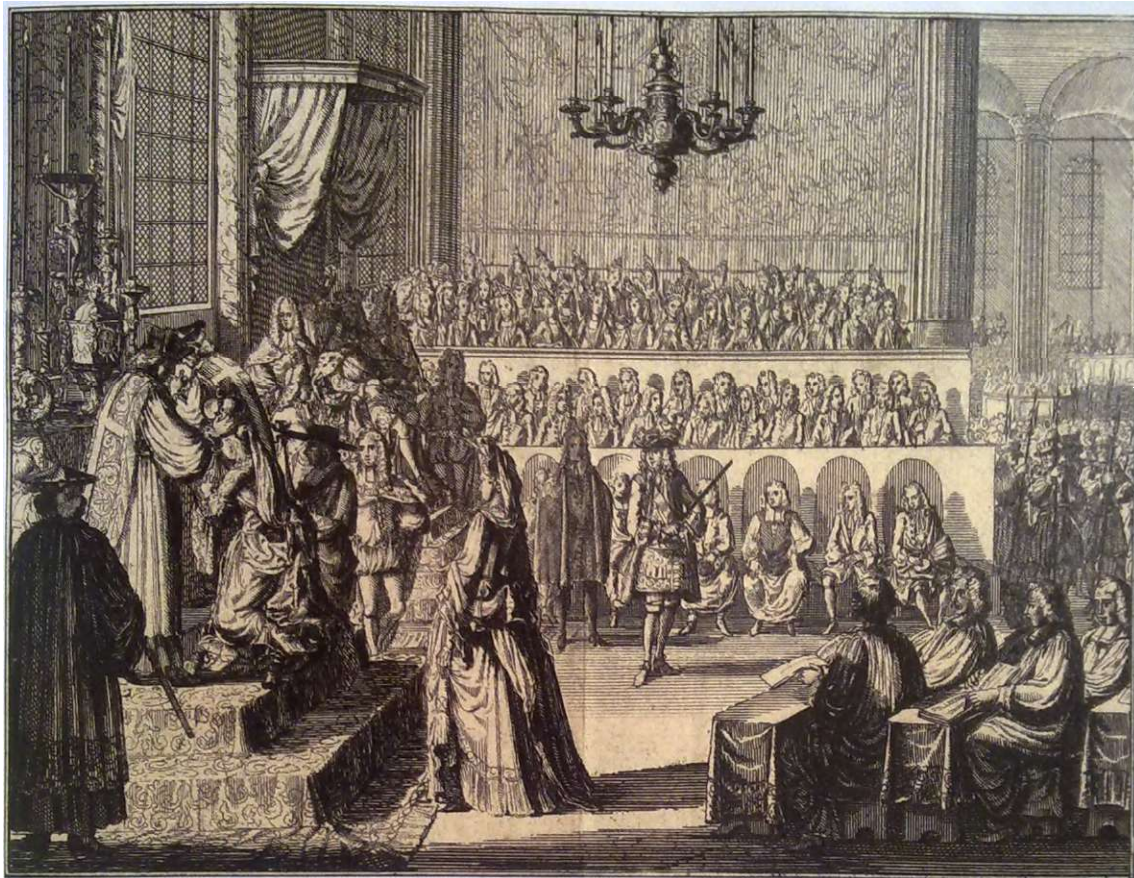

Az osztrák Pragmatica
Sanctio első két oldala

zódás néven ismerünk. Ebben a fent említett három Habsburg - a császár és két fia - abban állapodott meg, hogy Károlyé és fiú utódaié lesz Spanyolország. Az természetes, hogy Józsefé és fiú utódaié lesznek I. Lipót fent említett birtokai. Ebben még nem lett volna semmi titkolnivaló. De nemcsak erről állapodtak meg, hanem arról is, hogy mi lesz akkor, ha valamelyik főherceg fiága kihal. Erre az esetre azt a döntést hozták, hogy akkor a fiágon kihalt testvér birtokai a másik fiágra szállnak. Konkrétan: ha Károly főherceg megszerezné Spanyolországot, de nem lennének fiú utódai, akkor Spanyolország József főhercegre száll. Fordítva: ha József főherceg fiú utód nélkül hal meg, akkor birtokai Károly főhercegre szállnak. Egyszerűbben: bármelyik fiág kihalása esetén az összes birtok egyesül a másik fiág kezén. De ez nem volt elég. A birtokok fenti módon történő egye-

a napon és ezt megelőzően azonban sor került egy másik, titkos szerződés megkötésére is, amelyet kölcsönös örökösödési szer-

sülése után azok a továbbiakban nőágon is öröklődnek.

A szerződés azért volt titkos, mert ez megfelelt az osztrák, de nem felelt meg a spanyol örökösödési rendnek. A spanyol örökösödési rend szerint ugyanis, ha az elhunyt uralkodónak nincs fia, de van lánya, akkor a lány az örökös és nem az elhunyt uralkodó férfi testvére. De a titkos szerződést elsősorban nem azért tartották titokban, mert az nem felelt meg a spanyol örökösödési rendnek, hanem azért is, mert azt jelentette (volna), hogy nem túl nehezen elképzelhető esetben - akár József, akár Károly fiága kihal - egyesülnek a spanyol Habsburg- és az osztrák Habsburg-birtokok. Azaz Habsburg főség alatt létrejöhet egy olyan európai biro-

dalom, amely kiterjedésében felülmúlja V. Károly császár (1519-1556) egykori birodalmát. Ezzel az óhajjal pedig - beleegyezésüket kérve - aligha lehetne megkeresni az európai nagyhatalmakat, mert abba, ami ebből a szerződésből *de facto* következhetne - egy V. Károlynál nagyobb birodalom létrejötte -, nem egyezne bele egyik sem.

1713 áprilisában azonban VI. Károlyt az a veszély már nem „fenyegette”, hogy egyesíti a spanyol és az osztrák Habsburg-birtokokat, az a veszély azonban fenyegette, hogy az osztrák Habsburgok fiága vele kihal. Az 1703-as titkos szerződés publikussá tételéhez, majd európai elismertetéséhez tehát már - bár nem tett még le róla - nem Spanyolország megszerzése és

III. Károly feleségének, Erzsébet királynénak a megkoronázása, 1714. szeptember 18.

Fából faragott keresztelő-medence a sziráki evangélikus egyházközségből, 18. század

további sorsának rendezése miatt fűződött érdeke, hanem azért, hogy meglévő birtokai örökösödési rendjét tisztázza. A *Pragmatica Sanctio* azt adta a világ tudtára: ha az akkor még gyermektelen uralkodónak fia születik, akkor a fia, ha lánya születik, akkor a lánya követi őt örökös tartományokban, örökös királyságaiban és egyéb birtokaiban. Ha mindkét ága kihalna, akkor I. József lányai és leszármazottai, ha azok is kihálnának, akkor I. Lipót lányai és leszármazottai, majd a dinasztia egyéb ágai következnek. S benne van az okmányban az is, hogy a birtokokat a jövőben nem lehet felosztani és elválasztani egymástól. Ennek a jelentőségét akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy a középkorban és a kora újkorban divat volt a dinasztiaiban, hogy a birtokokat megosztották az egyes tagok között, s azok csak I. Lipót uralkodása idején egyesültek újra egy kézen.

Az 1713. április 19-i ünnepélyes aktuson három magyar is jelen volt, Magyarországon tehát már csak ezért is tudtak az egyébként is a nyilvánosságnak szánt dokumentumról. De akkor vajon III. Károly 1712-ben, tehát a *Pragmatica Sanctio* előtt kelt, de 1715-ben becikkelyezett koronázási hitlevelének negyedik pontjában miért azt olvassuk, „*hogy fiágunk magvaszakadása esetében (mitől Isten minél tovább őrizzen) a karoknak és rendeknek királyválasztási s koronázási joga előbbi erejébe s állapotába tér vissza s Magyarország és emiuttett részei számára, ennek régi szokása szerint, érintetlenül fennmarad*”. A magyarázat egyszerű: azért, mert a magyar országgyűlésen a király nem tűzte napirendre a nőági örökösödés ügyét. De vajon miért nem tette, hiszen már 10 évvel korábban ott bábáskodott apjával és fivérével a nőági örökösödés ügye körül?

Azért, mert kiderült, hogy a magyarok ugyan nem zárkóztak volna el egy női uralkodótól, de azt kérték, nevezzék meg,

ki lesz az a dinasztia tagjai közül. III. Károly azonban - látható a *Pragmatica Sanctio* szövegéből - egészen mást akart. A magyar javaslat - hogy ugyanis már most meg kell nevezni a női örököst - a gyermektelen király esetleges leányutódait eleve kizárta volna az örökösödésből. És nyilván nem melengette az uralkodó szívét, hogy mindent összevéve a magyar tanácsosok egyébként is igencsak borsos árat kértek volna készségükért. Nem meglepő, hogy az uralkodó úgy döntött, nem időszerű a probléma felvetése Magyarországon.

Az 1714-ben újra ülésező országgyűlés fontos eseménye volt, hogy az előző évben meghalt Esterházy Pál nádor helyett új nádot választottak Pálffy Miklós személyében, egyik színpompás eseménye meg az, hogy október 18-án Károly feleségét, Erzsébetet is megkoronázták.

Az igencsak hektikusan ülésező diéta eseményeinek részletes taglalására nincs mód, de az örökösödés problémáján kívül két, mindkét ülészakot nagyon foglalkoztató vitát azért meg kell említeni. Egyik sem elsősorban a király és a rendiség között zajlott, hanem magyar „belügy” volt inkább. Az egyik a vallás ügye. A protestánsokat a megelőző évtizedekben kétségtelenül súlyos sérelmek érték, s a rendek között - kis túlzással azt mondhatjuk - létezett egy protestáns párt. A protestánsok külön összejöveteleket tartottak, kapcsolatokat ápoltak külföldi protestáns hatalmakkal, amelyek ígéretet is tettek arra, hogy ügyüket a császárnál támogatják. Azt akarták, hogy vallásügyben ne sérüljenek legalább az 1681-ben hozott vallási rendelkezések, de még inkább azt, hogy a korábbi, a protestáns vallás számára kedvezőbb törvények érvényesüljenek, ami egyébként elvileg benne foglaltatott az Eleonóra császárné által 1711. május 26-án megerősített szatmári béke szövegében is. A király azonban - egyetértésben a katolikus papsággal és a katolikus rendekkel - nem óhajtott több kedvez-

ményt nyújtani, mint ami az 1681:26. törvénycikkben foglaltatott (amelynél a protestánsok többet akartak, és amelynek a rendelkezései egyébként szerintük nem érvényesültek). A vallási viták ezért az országgyűlést végig kísérték.

A másik, szimbolikusan is fontos ügy az volt, mi lesz a szatmári békével? Az országgyűlésen erős volt a Rákóczi-ellenes párt, amely nem óhajtotta becikkelyezni és nem akarta az általános amnesztiát sem. Heves viták zajlottak mindkét ülészakon és a szatmári béke szövege nem került becikkelyezésre. A múltat a 49. törvénycikkkel zárták le - amely nem a szatmári béke szövege volt.

Az 1715. júniusig ülésező országgyűlés végül 136 törvénycíkket alkotott, amelyekből a fent említetteken kívül emeljük ki még néhány fontosabbat. A múlt tisztázását szolgálta az a cikkely, amely kimondta, hogy „a Rákóczy-párti mozgalmak alkalmával” tartott gyűlések minden határozata érvénytelen. A viszonyok tisztázását szolgálta - nem először és nem utoljára - annak a kinyilvánítása, hogy háromévenként országgyűlést kell tartani; hogy a bécsi magyar udvari kancellária nem függ semmilyen magyar kamara független a bécsi udvari kamarától; hogy a törökkel és más külföldi hatalmakkal folytatott tárgyalásokba magyarokat is be kell vonni. A jövőre szóló, hogy a külső határok kiigazítására biztosokat jelöltek ki, hogy tervbe vették bizonyos megyék határainak kiigazítását, Alsó-Szlavónia visszakebelezését, főkapitányságok áthelyezését az ország végvidékeire stb. Miként a vallásügy rendezésére, úgy a közigazgatási, katonai és közigazgatási ügyek megtárgyalására és javaslatok kidolgozására is bizottságot küldtek ki. S ugyanezt tették a jog és az igazságszolgáltatás reformjának előkészítése és a javaslatok következő országgyűlés elé terjesztése érdekében, és más bizottságokat is felállítottak, elrendelték továbbá, hogy a közterhek igazságosabb viselése érdekében or-

szágos összeírást kell elvégezni, amelynek az eredményét az országgyűlés befejezése után három hónappal be kell adni a nádornak.

Az országgyűlés legismertebb - vitatott - cikkelye a 8. törvénycikk volt. Eszerint érvényben marad Magyarországon a hagyományos katonai rendszer, mely alapján a nemesek, és akiket a törvény annak nevez, személyes felkeléssel és bandériumok állításával tartoznak. De miután ez nem elég az ország védelmére, felállítanak egy magyarokból és külföldiekből álló „rendes” katonaságot. A fenntartásához szükséges segélyek és adók dolgában - és ez igen

Az 1715:8. törvénycikk

„Mint hogy a nemesek és mindazok, kiket a törvény Magyarországon ez elnevezés alatt összefoglal (bármely tisztségű és méltóságú s állású személyek legyenek) az ország védelmére katonáskodni, tehát személyesen felkelni s illetőleg saját bandériumaikat előállítani és kiindítani tartoznak:

1. § Ezt Ő császári és királyi szent felsége, valahányszor szükségnek ítéli, az erre nézve alkotott törvények értelmében, mostantól jövőre is megkívánhatja s követelheti.

2. § Minthogy azonban csupán ezzel emez országot elegendőképpen megvédelmezni nem lehetne, sőt inkább minden eshetőségre erősebb és úgy bennszülöttekből, mint külföldiekből álló rendes katonaságot kell tartani, mely kétségtelen, hogy zsold nélkül fenn nem állhat, ezt pedig adózás nélkül beszerezni nem lehet: ezért az erre szükséges segélyek és adók dolgában a karokkal országgyűlésileg (hova tudomás szerint különben is tartozik) kell határozni.

3. § Ha pedig a véletlen ellenséges betörés rendkívüli esete merülne fel, vagy a változó s előre nem látható rögtönös háború tekintete az ilyen fontos ügy tárgyalásának rendes módozatát s alakját nem engedné: ily esetekben, ugyanazon karok és rendek nemcsak tanácsosnak, hanem szükségesnek is találták, hogy a nádorispánt és az ország primását, meg a főpapokat, bárókat, a királyi Ítéltő táblát, a megyéket és szabad királyi városokat, a mennyire lehet, s minél nagyobb számban az országban, s nem azon kívül, összehívják.

4. § Kik megvizsgálván az ily véletlen szükség okát, s azt az ország hasznára és szükségére elegendőnek ismervén s találván: az ily adó-kivetés dolgában (s nem az ország egyéb ügyeiben is) tanácskozhassanak és határozhassanak.”

A péterváradí csatában
Savoyai Jenő seregei hatalmas
győzelmet arattak,
1716. augusztus 5.

fontos - az országgyűlés illetékes. Kivéve, ha az országba hirtelen törne be az ellenség, mert akkor egy kisebb gyűlés - *concur-sus* - is dönthet az adóról, de másról nem. A törvénycikk azért képezi máig vita tárgyát, mert az egyik álláspont szerint ez az állandó hadsereg felállításáról szóló törvény. A másik álláspont szerint viszont csak szentesít egy már meglévő gyakorlatot, s ez utóbbi mellett szólnak nyomósabb érvek. Azon nincs vita, hogy megerősítette, hogy az adóügy országgyűlési tárgy, csak akkor nem az, ha sürgős szükség esete fozog fenn, ami életszerű.

A hadsereg rendben tartása elemi érdeke volt mind az uralkodónak, mind a rendeknek - s nemcsak magyar, hanem birodalmi szinten is -, hiszen még zajlott az országgyűlés, amikor kiderült, új háború készül. A háborút a török indította velencei birtokok ellen 1715 őszén. 1716 tavaszán III. Károly szövetséget kötött Velencével (annak ellenére, hogy hűvös volt vele

a viszonya), hiszen egy esetleges török siker könnyen magyarországi hódításai visszaszerzésére buzdíthatta volna a Portát. De nem is kellett ehhez egy Velence elleni siker. Elég volt az, hogy Károly megkötötte a szövetséget az itáliai köztársasággal, és 1716 nyarán a török sereg megindult Magyarország ellen, s Karlócánál táborba szállt. A háború, amely Savoyai Jenő és az osztrák fegyverek nagy dicsőségét hozta, és amely Magyarország szempontjából is döntő jelentőségű volt, 1718 nyaráig húzódott. A pozsareváci békében, amelyet 1718. június 21-én kötöttek a császár és a szultán megbízottai, a törökök lemondtak a Temesi Bánságról. Lemondott a Porta továbbá Belgrádról, a Szerémségről, illetve bizonyos havasalföldi, szerbiai és boszniai területekről. Az ugyanekkor kötött kereskedelmi szerződésben a felek szabad közlekedést biztosítottak a kereskedőknek és kereskedelmi ügynökségek felállításáról is megállapodtak.

Új szerződés és újítások

A háború is oka volt annak, hogy az 1712-1715-ös országgyűlés egy fontos cikkelye hamar sérelmet szenvedett: három évvel a bezárása után nem ült össze a következő országgyűlés. A következőt csak 1722. június 20-ára hívta össze a király. El akarta ismertetni a *Pragmatica Sanctiót*, amelyről az 1712–1715-ös országgyűlés formálisan nem vett tudomást. De azóta sok minden történt.

Miután 1713-ban VI. Károlynak még nem volt gyermeke, elhunyt bátyjának, I. Józsefnek viszont éltek lányai, VI. Károly utódának a *Pragmatica Sanctio* kiadásának napján I. József lánya, Mária Jozefa (1699-1757) számított. Addig, amíg a császárnak nem született gyermeke. De született. Előbb 1716-ban egy fia, aki azonban

ugyanabban az évben meghalt. Majd 1717-ben egy lánya, Mária Terézia. Ettől fogva VI. Károly birtokai örökösének ő számított, s miután a királynak fia a későbbiekben sem született - lányai igen -, az is maradt. Apja öröksége tehát rá várt.

Itt kell utalni arra, hogy az örökösödés rendje egyértelmű volt. Az azt szabályozó 1703-as, a kölcsönös örökösödés rendjéről szóló szöveg - amelyet 1713. április 19-én a világ tudomására hoztak - azonban elég bonyolult volt ahhoz, hogy félre lehessen érteni. És félre is értelmezték. 1719-ben egy konferencián felvetődött, hogy az 1703-as örökösödési rend esetleg értelmezhető úgy, hogy mindkét fiág kihalása után előbb József nőága következik az öröklésben (1713-ban tehát a császár nem auten-

Mária Terézia

1717. május 13-án született Bécsben. Apja VI. Károly, anyja (braunschweigi) Erzsébet Krisztina. 1736. február 12-én feleségül ment Lotharingiai Ferenchez. A *Pragmatica Sanctio* értelmében apja halála után automatikusan annak örökébe lépett (illetve örökébe kellett volna lépnie) az osztrák örökös tartományokban, a Cseh-Morva Korona országai-ban, Magyarországon és más birtokaiban. Magyar királyi koronázására Pozsonyban került sor 1741. június 25-én. Cseh királlyá 1743. május 12-én koronázták Prágában. Lotharingiai Ferenccel kötött házasságából 5 fiú és 11 lány született. Köztük két későbbi császár, II. József és II. Lipót és Mária Antónia, XVI. Lajos későbbi felesége. 1780. november 29-én halt meg Bécsben.

Mária Terézia fiatalkori képmása

Mária Jozefa, I. József
idősebbik lányának arcképe

tikusan interpretálta azt). Később a szakirodalom jó részébe is bevonult ez az értelmezési lehetőség. Ez konkrétan azt jelentette volna, hogy VI. Károly fiú örökös nélküli elhalálozása esetén a birtokait nem lánya, Mária Terézia örökölné, hanem I. József lánya, a fent már említett Mária Jozefa. Akik így vélekedtek, tévedtek. De VI. Károly a tévedés ellen is védekezni akart, s megtette ezt I. József két lányának házasságkötése során.

I. József idősebbik lánya, Mária Jozefa 1719-ben Frigyes Ágosthoz - 1. Frigyes Ágost szász választófejedelem (1694-1733) és lengyel király (1697-1706, 1709-1733, lengyel királyként II. Ágost) fiához - ment feleségül, aki később 1733-1763 között szász választófejedelem és lengyel király volt. Mária Jozefa, a házasságkötés előtt

Bécsben, 36 tanú jelenlétében 1719. augusztus 19-én lemondott örökösödési jogáról, s a lemondáshoz képviselője révén csatlakozott leendő férje és annak apósa is. A lemondást 1719. október 1-jén Drezdában megismételték. A drezdai, tanúk előtt zajló eseményen Mária Jozefa, a férje és az apósa is részt vett, a szász ház tehát újól elismerte és szavatolta Mária Jozefa lemondásának érvényességét. 1722-ben, amikor József másik lánya, Mária Amália a későbbi bajor választófejedelemhez és császárhoz, Károly Alberthez ment férjhez, a forgatókönyv hasonló volt.

Ezt követően VI. Károly a *Pragmatica Sanctio*t elfogadtatta örökös tartományaival és királyságaival. (Nemcsak az 1713. április 19-i okmány elfogadtatásáról volt szó, hanem az örökösödést szabályozó

A magyar *Pragmatica Sanctio*. Az 1723:2. törvénycikk. Részlet

„3. § Őseiknek dicséretes példái után indulva:

4. § S Ő legszentségesebb császári és királyi felsége, legkegyelmesebb uruk iránt hálájukat s hűségüket a legalázatosabban kimutatni kívánva:

5. § Ő legszentségesebb császári és királyi felsége férfiágának magvaszakadtával (mely magszakadást Isten legkegyelmesebben távol tartani méltóztassék) az öröklési jogon való utódlást e Magyarországon és koronájában, s az Isten segédelmével már visszaszerzett és visszaszerzendő ehhez tartozó részekben, országokban és tartományokban, felséges osztrák házában nőgára is és pedig első helyen a fentisztelt most uralkodó legszentségesebb császári és királyi felségnek.

6. § Azután, ennek magvaszakadtával, a néhai boldogult Józsefnek,

7. § S ezeknek is magvaszakadtán, a néhai dicső Lipót-nak, császároknak s Magyarország királyainak ágyékából leszármazókra, és ezeknek törvényes, római katolikus, mind két nemű ausztriai főherceg utódaira, a most uralkodó legszentségesebb császári és királyi felség részéről a Németországban s azon kívül fekvő és Magyarországgal, meg az ehhez kapcsolt részekkel, országokkal és tartományokkal, az előrebocsátott jog és rend szerint, feloszthatatlanul s elválaszthatatlanul, kölcsönösen és

együttesen örökösödésileg birtoklandó más országaiban s tartományaiban is megállapított elsőszülöttségi rendhez képest, uralkodás és kormányzás végett átruházzák.

8. § S az emiutt utódlást elfogadják;

9. § És ekképen, a felséges osztrák házba behozott és elismert eme női utódlást (kiterjesztve arra most, mindenkora az 1687. évi 2. s 3. és hasonlóképen az 1715. évi 2. és 3. törvénycikkeket) a fentebb emiutt rend szerint megállapítják.

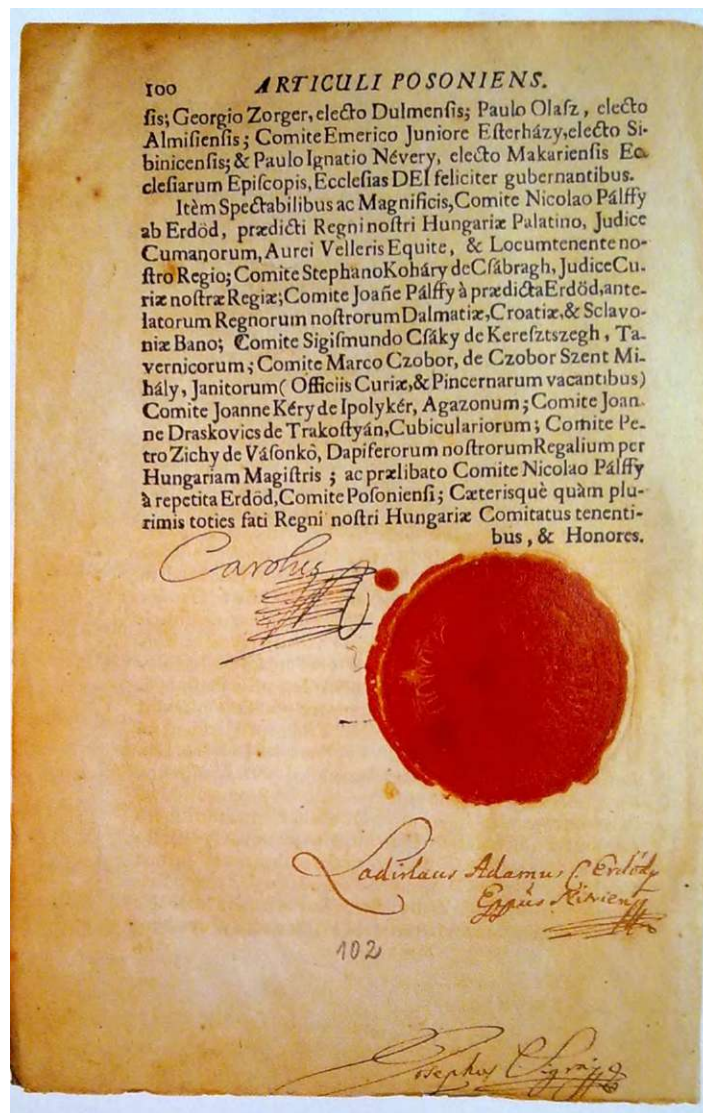
10. § S elhatározzák, hogy azt e felséges ház említett nőága az előbbi módon örökösöskül és utódokul megjelölt mindkét nemű ausztriai főhercegek azt elfogadják, helybenhagyják és az ország s a hozzá kapcsolt részek, országok és tartományok karainak és rendjeinek az előrebocsátott és a legszentségesebb császári és királyi felségtől hasonlóan legkegyelmesebben előzetesen megerősített hitleveles, valamint más fentebb kijelentett szabadságaival s előjogaival együtt, a fent idézett cikkelyek tartalma szerint, minden következő időben, koronázás alkalmával megtartsák.

11. § S a király választására és koronázására nézve a karok és rendek ősi és régi, helybenhagyott s bevett szokását és előjogát oly értelemben tartják fenn, hogy annak csakis az emiutt nőág teljes kihalása után legyen helye."

1621., 1635., 1703., 1713. és 1719. évi okmányok együtteséről.) Károly a Habsburg-birtokok oszthatatlansága és elválaszthatatlansága, a nőági öröklés és a Károly-ág 1719-ben külön megerősített feltétlen elsőbbsége elismerését is kérte - és kapta meg - birodalmától. 1720-ban elfogadta Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Krajna, Görz, Gradisca, Trieszt és kisebb viták után Tirol. 1721-ben Elő-Ausztria, 1722-ben Vorarlberg és Svábföld, 1725-ben Konstanz. Már 1720-ban elfogadták a Cseh Korona országai is: Csehország, Morvaország, Alsó- és Felső-Szilézia. Eme elfogadattási hullám közepére esett a legfontosabb, a magyar garancia megszerzése. Ez volt az 1722-1723-as országgyűlés igazi célja. (Erdéllyel nem kellett alkudnia a királynak. Az *Erdély története* című kézikönyv szerint a „Pragmatica Sanctio *pucsszerűen fogadtatja el 1722-ben III. Károly Erdélyben*.”)

Kiderült, hogy az udvari és a vezető magyar politikusok az év elején jól mérték fel a magyarországi hangulatot és sikeres propagandát fejtettek ki. Az országgyűlést a király június 20-ára hívta össze, az első nyilvános ülésre 30-án került sor, s mint kiderült, nincs akadály. Mindkét tábla elfogadta az örökösödés új rendjéről szóló törvényt. A főszerepet Szluha Ferenc nádori ítélőmester játszotta, Rákóczi egykori híve, aki még néhány hónappal korábban ellenezte a női örökösödést. De változtak az idők. Ő fogalmazta meg az örökösödésről szóló törvényt, amelyet a király Pozsonyban egy, Savoyai Jenő vezetésével tartott értekezleten megvizsgáltatott. Az értekezlet a törvényektervezetet elfogadta. Július közepére készen állt a magyar *Pragmatica Sanctio*. A majdani 1723:1. és 2. törvénycikkéről van szó.

Az 1. cikkelyben az uralkodó biztosította az országot jogai megtartásáról és tudtul adta, hogy a Németországban és az azon kívül fekvő örökös tartományaiban már megállapított örökösödési rendet Magyarországon is bevezeti. A 2. törvénycikk pe-

dig pontosan megállapította az örökösödés magyarországi rendjét a fiág kihalásának esetére.

Az osztrák *Pragmatica Sanctio* összevetve az a fő különbség, hogy a magyar törvény szűkebb. A női örökösödést csak III. Károly, I. József és I. Lipót nőágára terjesztette ki, és nem tovább, mint az 1713-as okmány. E három ág kihalása esetén a szabad királyválasztói jog visszaáll.

Az 1722-1723-as országgyűlés nemcsak új fejezetet nyitott a magyar-Habsburg vi-

A magyar Pragmatica Sanctio utolsó oldala

Pozsony látképe.
Színezett rézmetszet

szonyban, hanem további messze ható rendelkezéseket is hozott.

Amilyen könnyen ment az örökösödési törvény elfogadtatása, olyan nehezen mentek az adó- és vallásügyi, az igazságszolgáltatás és közigazgatás reformját illető tárgyalások. S ennek egyik oka az volt, hogy a király részben nem engedett a rendi kívánságoknak, részben ragaszkodott bizonyos változtatásokhoz. Nem engedett például annak a rendi óhajnak, hogy két évre engedjék el az adót. Másrészt ragaszkodott a helytartótanács és a nagy ellenállást kiváltó kerületi táblák felállításához.

A 97. cikkely rendelkezett a helytartótanács felállításáról, melynek elnöke a nádor, 22 tagját pedig a főpapok, mágnások és nemesek rendjéből a király nevezi ki. Felvesznek majd a tanácshoz fizetés nélkül, tapasztalatszerzés céljából főrendű és nemes fiatalokat is. A tanácsosok fizetéséről a király gondoskodik (erről megelőzően nagy viták zajlottak). A tanács székhelye Pozsony, de a létrehozásáról szóló törvénycikk jelezte, hogy amint lehet, át helyezik majd az ország központjába. (Csak II. József kerítette majd sort rá.) A tagok közül legalább tizenkettőnek az elnök mellett folyamatosan jelen kell lennie. Ha az elnök akadályoztatva van, az országbíró helyettesíti. További törvénycikkek ren-

delkeztek meglehetősen általánosságban a tanács adminisztratív működésének szabályairól, és ami a legfontosabb, arról, hogy „*semmi udvari kormányzékától nem függ, hanem (mint királyi tanács) ő legszfentésebb) felségétől*”.

Bár a legfelső magyar *dikasztérium* a Bécsben székelő kancellária volt, de az ország szempontjából messze fontosabb kormányzék ez az ekkor létrehozott intézmény lett. Munkáját 1724 márciusában kezdte el. Az új kormányzéknek utasítása szerint a kincstári birtokok, a felségjogon a királyt illető jövedelmek kezelésén és az országban állomásozó hadsereg vezényletén kívül (melyekben a kamara, illetve a főhadparancsnokságok voltak, illetve lettek illetékesek), valószínűleg mindennel foglalkoznia kellett - és foglalkozott is. Nemcsak Magyarországon, hanem Horvátországon és Szlavóniában is (kivéve az 1767-1779 közötti éveket, amikor Horvát-Szlavónia egy horvát tanács alá tartozott).

Az utasítás szabályozta az ügyintézés módját is, amit nem részletezek. Eleinte a bizottsági rendszer volt az ügyintézés jellemző módja, s a plenáris ülés megvitatja és általában elfogadta a bizottság által előkészített javaslatokat. A helytartótanács munkája egyébként nehezen indult.

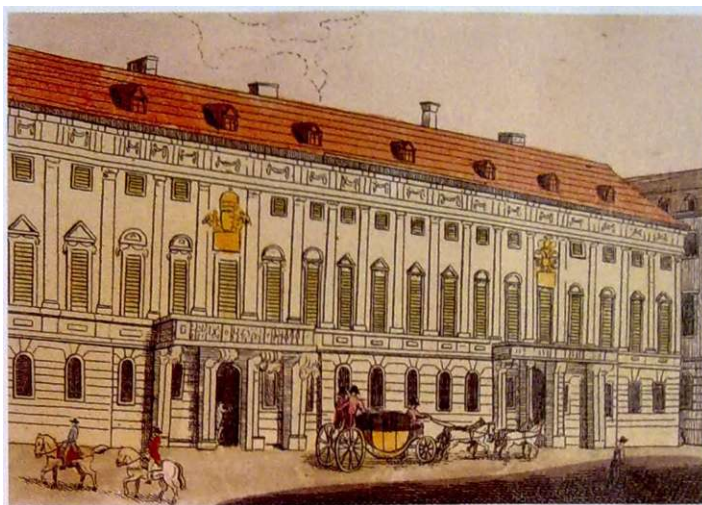
A tanács tevékenységének és szerepének megítélése a történetírásban vitatott: a benne királyi hatalom akarat nélküli eszközét látó álláspont nyilvánvalóan túlzás, de kétségtelen, hogy különösen a század második felében - és különösen II. József idején - inkább a felvilágosult abszolutista elveket, inkább a kormányzatot képviselte, mint a rendi álláspontot.

Egy másik ügy, amelyben a király nem engedett, legalábbis nem a rendi kívánságnak megfelelően, az igazságügyi változtatások ügye volt. A szenvedélyes vitákat itt is mellőzve, lássuk a fontos, a magyar igazságszolgáltatást átforgató eredményeket!

A 24. törvénycikk megreformálta a legfelső (fellebbviteli) bíróságot, a hétszemélyes táblát. A nádor elnöklete alatt álló táblához további 8 tagot nevezett ki, 2-2 főpapot és mágnást, illetve 4 nemest hasonló szavazattal és fizetéssel. A nádort akadályoztatása esetén az országbíró helyettesíti.

A 25. törvénycikk megreformálta a rangban második, királyi táblát. Mindenekelőtt azért volt rá szükség, mert rendszertelenül működött. Az új törvény értelmében az ünnepeket és a törvényszüneteket kivéve folyamatosan üléseznie kell, az elnökkel együtt legalább kilenc fő jelenlétével. Ami Horvátországot illeti, a 26. cikkely szerint az ünnepek és törvényszünetek kivételével a bán vagy helyettese elnökletével báni táblát kell ott tartani, amelyhez a horvát-szlavóniai ügyeket kell és lehet fellebbezni. E tábla fellebbviteli fóruma a magyar királyi tábla és a hétszemélyes tábla. Az egyöntetűség ügyét szolgálta az a törvénycikk (29.), amely megállapította az ünnepeket és a törvényszüneti napokat.

A bírósági reform legfontosabb és a rendek egy csoportja által leginkább kifogásolt eleme a kerületi táblák felállítása volt, amely az ítélőmesteri bíróság helyébe került. (30. tc.) A királyi tábla folyamatos ülésezése miatt, olvassuk, az ítélőmesterek akik korábban a vidéki, a megyeitől megkü-

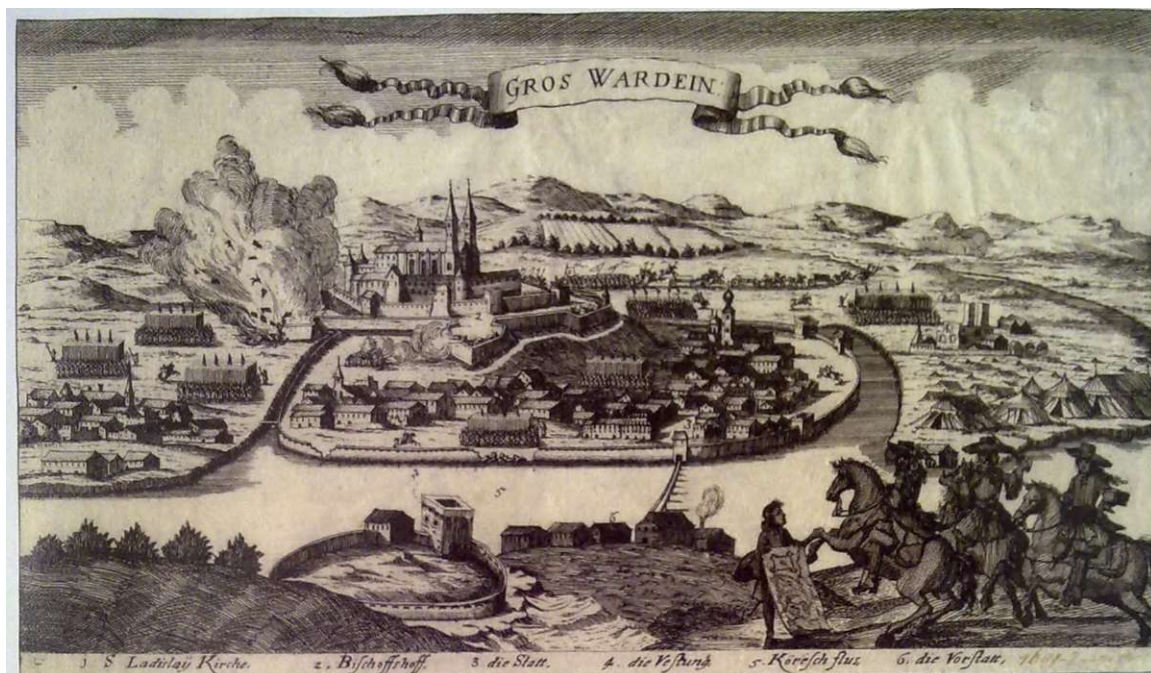
A kancellária épülete
Bécsben. Színezett
rézmetszet, 18. század

lönbötetett bíráskodást látták el - nem tudják teljesíteni korábbi kötelezettségüket. Ezért négy kerületi tábla felállítására került sor - Nagyszombatban, Kőszegen, Eperjesen és Nagyváradon -, melyek „mind-egyike, az elnökkel együtt, magyar születésű s ez országban jó birtokos és a hazai jognak szabatos ismeretével s egyenlő bíráskodási hatáskörrel felruházott, bírói esküvel kötelezendő öt személyből állatid”. Melléjük jegyző, esküdtek és egy szegények ügyvédje is lett rendelve. A kerületi táblák fellebbviteli fóruma a királyi tábla, majd onnan a hét-személyes tábla volt. Az uralkodó leszögezte, hogy fenntartja a jogot, hogy a táblákat idővel máshová helyezze. (A nagyváradi kerületi tábla később át is került Debrecenbe.)

Az adóról a 18. századi törvényekben - ellentétben a korábbi időkkel - tételesen nincs szó, de az 1722-1723-as országgyűlés eredményei között mégis különös figyelmet érdemel az akkori adóajánlat, amely ekkoriban már nem került becikkelyezésre. Az adóügy van olyan fontos, és van olyan bonyolult, hogy kissé általánosabban kell szólni róla.

A kora újkorban sokféle adó vagy adó-jellegű teher létezett: kamarahaszna, rend-kívüli hadiadó, segély, ingyenmunka, tak-sák, ajándékok stb. Ezek között volt olyan,

Nagyváradi vár látképe
a 17. században

VI. Károly császár pecsétje

a kamarahaszna, amely a 18. századra rég eltűnt. Egykor, főszabályként, a nem nemeseket terhelte (bár volt példa, hogy a nemes is fizetett ilyet) és a királynak felségjogon járt. Egyre fontosabb adófajtvá vált a rendkívüli hadiadó (*contributio*), amely a királynak felségjogon nem járt, ilyen adót országgyűlésen, meghatározott időre ajánlottak meg. Főszabály szerint rendkívüli hadiadót a nem nemesek fizettek (teljesítettek), de számos esetben „beszállt” abba a nemesség is. A rendkívüli adótól nehezen volt elkülöníthető, a hadiadóval rendre összekeverték a segélyt (*subsidium*). Ezt is országgyűlésen vetették ki, s megismételve azt, hogy gyakran összekeverték a *contributio*-al, a tendencia az volt, hogy lassan elvált attól, és abban különbözött, hogy szabály szerint a nemeseket is terhelte, vagy akár főként azokat terhelte. A fent ismertetett 1715:8. törvénycikkben, amely az adókiivetés módjával (is) foglalkozik, jól látható

még az adó és a segély keveredése a 18. század elején is. Azt olvassuk, hogy a hadsereg nem állhat fenn adók és segélyek nélkül. És azt is olvassuk, hogy ezek megajánlásának a joga az országgyűlésé, de vészhelyzetben kivetheti *concursum* is. A 18. század folyamán a két adófajta közötti különbség fokozatosan megfoghatóvá vált. A *contribution* országgyűlésen szavazták meg (vagy *concursum*), kizárólag nem nemesekre vetették ki, a nemes ilyet a 18. században már nem fizetett. A segélyt, mint korábban, szintén országgyűlésen ajánlották (lehetett pénz vagy más), akárkire ki lehetett vetni, de a kiváltságosokat is terhelte, vagy főleg azokat terhelte. További igen lényeges különbség a két adófajta között, hogy a 18. században a *contributio* állandóvá és kiszámíthatóvá vált (legalábbis főszabály szerint), a *subsidium* ezzel szemben a rendi „nagylelkűség” megnyilvánulásának számított, és esetleg ajánlották fel. Igen ritkán. A fenti tisztázódási folyamatban fontos állomás volt III. Károly első két országgyűlése. Az 1715:8. törvénycikk le-

szögezte, hogy az adóajánlás országgyűlési tárgy vagy, indokolt esetben, *conkursus* joga. Az 1722-1723-as országgyűlés pedig azért volt jelentős állomás, mert ettől fogva vált főszabállyá, hogy az egyes országgyűléseken megszavazott adót a következő országgyűlésig minden évben be lehetett szedni.

A főszabály szó arra utal, hogy a törvényi rendelkezéseket természetesen nem feltétlenül tartották be. Tudjuk, mi a főszabály, de azt mindig konkrétan meg kell nézni, hogy érvényesül-e! Nyilván nem érvényesül. *Conkursus*t például „főszabály” szerint csak vészhelyzetben lehetett volna összehívni, ezzel szemben sokszor törvénytelenül ajánlottak adót ilyenén (már 1715 őszén, az országgyűlés bezárása után közvetlenül), mert nem volt vészhelyzet. De igen hamar, már az 1720-as évek végén megsérült az a szabály is, hogy az adót országgyűlés vagy *conkursus* vehet ki, mert megtette ezt a helytartótanács is stb.

Még egy fontos változásra kell utalni adóügyben, amely a 18. században következett be. Az 1722-1723-as országgyűléstől a rendek az adót nem porcióban, hanem pénzben kifejezve szavazták meg.

Nem fölösleges talán néhány, Szijártó István által közölt adattal összecszerűen érzékeltetni az adót. Az 1722-1723-as országgyűlés hosszas alkudozás után 2 138 000 forintot ajánlott fel. Ez alacsonyabb volt, mint a megelőző országgyűlés, illetve *conkursusok* ajánlata. A későbbiekben az összege növekedett. Az 1728-1729-es országgyűlésen 2,5 millió fölé került. Ezt a későbbi *conkursusok* esetileg növelték. Az 1741-es országgyűlés nem emelte az 1729-es ajánlatot. Az 1751-es adó meghaladta a 3,2 milliót (ekkor már a szlavóniai megyék is Magyarország részei voltak), az 1764–1765-ös ajánlat 3,9 millió forint volt. II. József alatt - igaz további területi visszacsatolások miatt is - jóval 4 millió forint fölé emelkedett. Az adó jelentőségének érzékeltetéséhez egyébként meg kell

A hadiadó behajtása.
Martin Engelbrecht
színezett rézmetszete

jegyezni, hogy az a király magyarországi jövedelmeinek a felét - vagy annyit sem - tette ki. Másrészt nem fedezte a Magyarországon tartott hadsereg költségeit. Ezt szem előtt tartva is tudjuk azonban, hogy az adóügy a rendiség és az abszolutizmus küzdelmének, az országgyűlési alkudozásoknak mindvégig az egyik legfontosabb tárgya volt. S nem csak összecszerűségben.

Az 1728-1729-es országgyűlés legfontosabb tárgya III. Károly ama óhajának harcos visszautasítása volt, hogy vezessék be Magyarországon a föld adóztatását, függetlenül attól, kinek a tulajdonában vagy birtokában van, s ennek érdekében összeírást óhajtott végeztetni. Első pillantásra talán nem is érthető, hogy mi lehetett a probléma. Magyarországon szigorúan érvényesült egy elv, mely szerint a közterhek nem a földhöz tapadnak, s jó oka volt annak, hogy a kiváltságosok körömszakadtáig ragaszkodtak ehhez az elvhez. Feladása legfőbb kiváltságukat, adómentességüket veszélyeztette. Nem akartak a cseh nemesség és klérus sorsára jutni, amelyet az uralkodó a földje után megadóztatott, ha nem is

III. Károly magyar király
pénze

Adika

A parasztokat évenként összeírták. Sajat bediktálásuk alapján „feltérképezték” földjeiket, ingatlanjaikat, ingóságait, bevételeiket, háztartásukat, háznépüket stb.

(Berzeviczy szerint 1775 után 95 rovata volt ennek a jegyzéknek.) Az összeírás alapján megállapították, hogy az adott községben mi számít egy dikának, mekkora adóteher jut egyre és hány dikája van a községnek. A megyei adót a dikaszám alapján osztották le a községekre. Ezt követően a községi, falusi előljárók vezetésével szétosztották és behajtották az egyes adózóktól a konkrét összeget (vagy terményt).

Magyar úr és szolgája.
Olajfestmény,
18. századeleje

olyan mértékben, mint a nem nemeseket. Márpedig arra juthattak volna, hiszen, ha a föld az adóalap, akkor legalább saját kezelésű vagy kezelésükbe jutó birtokaik után adózhattak volna. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy Magyarországon adózási kötelezettség a személyt illeti. A nemes pedig olyan személy, aki nem adózik, s ha vállal közterheket, azt szabad akaratából, az adómentesség elvét fel nem adva teszi. A nem nemes azért adózik, mert nem nemes.

Amikor az országgyűlés vagy a *concurus* megajánlotta az adót, akkor azt a porták száma alapján osztották fel a törvényhatóságok között. A porta a 18. században eszmei szám volt. Az 1720-as évektől az országnak jó ideig 5405,5 portája volt, a korszak végén - a kortárs Berzeviczy Gergely szerint - 6249. A kivetett adót elosztották ezzel a számmal, és akkor kiderült, hogy milyen összeg esik egy portára. Miután a megyéknek és más törvényhatóságoknak meghatározott portaszáma volt, egyszerű szorzással ki lehetett számítani, mivel tartozik egy-egy megye stb. Eztán következtek a bonyodalmak. A megye a megyei adót a dikaszámok alapján osztotta le a községekre.

A rendszer nemcsak a kései utókor számára átláthatatlan, hanem az volt a kortársak számára is. Nyilván átláthatóbbá válhatott volna ama egyszerű elv érvényesítésével, hogy legyen az adó alapja a föld (vagy az is). De ha a föld (vagy az is) „adózik”, akkor bajba juthatott volna a nemeség. Annyi ereje azonban - látjuk majd - még II. Józseffel szemben is maradt, hogy ettől a „bajtól” megóvja magát.

Az 1728-1729-es országgyűlés után III. Károly nem hívott össze többet, de „rendezett” néhány ügyet, amelyet országgyűlésen nem sikerült. Ilyen volt a vallás ügye. 1731-ben adta ki a *Carolina Resolutio* néven ismert rendelkezését. Ennek egyik ismert pontja éppen az volt, ami a protestánsokat mélyen és okkal sértette. Nevezetesen, hogy a bírók, az ügyvédek és a hivatalnokok esküje említi Szűz Máriát és a szenteket, és az esküt ebben a formában kell letenni nekik is. E sérelem orvoslására majd csak II. József türelmi rendeletében került sor.

Legyen szó még egy, király által „rendezett ügyről”. Az 1729:7. cikkelyben megígérte a király, hogy gondja lesz a két korábbi országgyűlés végzéseiben is rendezendőnek tekintett partiumi megyék és más, többek között az utolsó török háborúban visszaszerzett területek visszacsatolásának ügyére. Ez a Partiumot illetően 1732. december 31-én megtörtént. Eszerint Arad és Máramaros megye magyar, Közép-Szolnok, Kraszna megye és Kővár vidéke erdélyi közigazgatás alá kerül, Zaránd megye adóigazgatás tekintetében tartozik Magyarországhoz. A Partium jogállása azonban - láttuk - továbbra sem volt világos a korban.

Az uralkodónak azonban nem csak magyarországi ügyeket kellett rendezni. Uralkodása legelején komolyan lekötötték a spanyol örökösödési háború ügyei, majd a *Pragmatica Sanctio* kiadása és elfogadtatása, 1716-tól a török elleni háború, de a külügyek, a diplomáciai alkudozások és a háborúk az 1720-as és 1730-as években is figyelme középpontjában álltak.

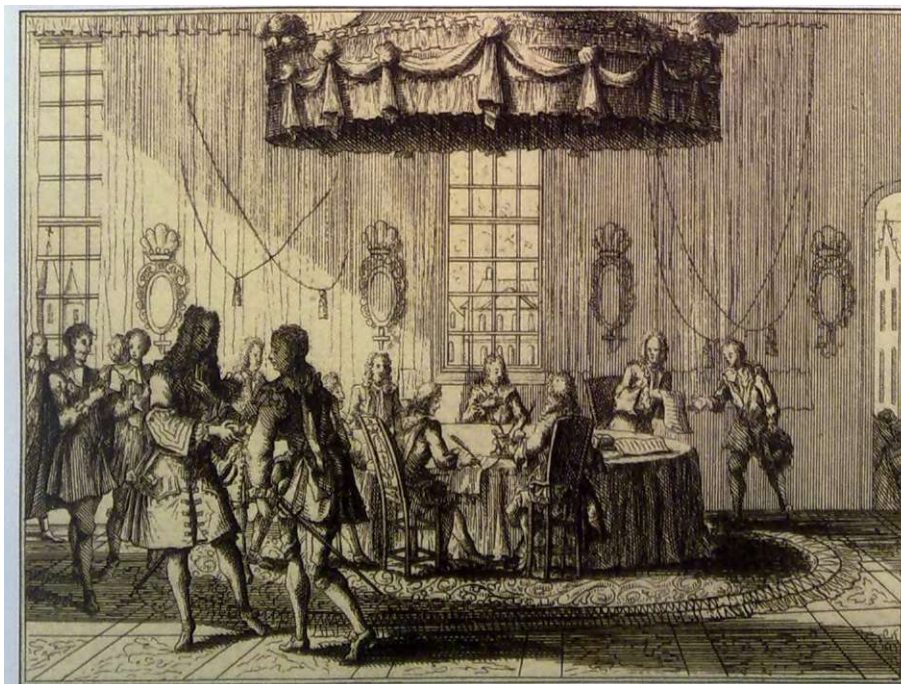

Változatok a külpolitikára

Az Utrechti és rastadti békemű nemcsak VI. Károlynak nem tetszett - mivel nem lett spanyol király -, hanem a spanyol királynak sem, mert nem kapta meg Spanyolország minden birtokát. Levágták róla Németalföldet, Lombardiát, Nápolyt, Szardíniát és Szicíliát. S nem is elsősorban V. Fülöp spanyol király nemtetszése volt az érdekes, hanem ambiciózus második feleségéé, Farnese Erzsébeté és Alberoni bíborosé, aki a spanyol külpolitika meghatározó személyisége volt. Ők voltak azok, akik nagyon hamar orvosolni akarták sérelmeik egy részét, és vissza akartak szerezni az elveszett itáliai spanyol birtokokból. Még zajlott VI. Károly törökellenes háborúja, amikor 1717 augusztusában spanyol csapatok szálltak partra Szardíniá-

ban, a következő évben pedig Szicíliában. Ám a kísérlet kudarcot vallott. 1718. augusztusban VI. Károly, Anglia és Franciaország szövetséget kötöttek, és várták Hollandia csatlakozását is. Egy angol flotta Szicília partjainál legyőzte a spanyol hajókat, a császári csapatok meg visszahódították Szicíliát. Alberoni megbukott, Spanyolország veszített. 1720-ban a császár Szardíniát elcserélte Szicíliára (amely korábban, 1713 óta Savoya birtoka volt), és ezzel Nápoly és Szicília újra egyesült Habsburg főség alatt. Farnese Erzsébet sem járt rosszul. Fia, Károly számára odaigérték Pármát, Piacenzát és Toscanát.

A gazdaság és kereskedelem ügye iránt elkötelezett VI. Károly 1714-es nyugati szerzeménye, Belgium révén a világkereskede-

VI. Károly és V. Fülöp
békekötése, 1725.
Peter Schenk rézmetszete

Mária Terézia és
Lotharingiai Ferenc
családfája. Olajfestmény,
1756 után

lem tényezőjévé is akart válni. Erre alakította meg az Ostendei Társaságot, amivel azonban azonnal kiváltotta Anglia, Hollandia és Franciaország nemtetszését, amelyek nem óhajtottak új vetélytársat látni a gyarmati kereskedelemben. A császár egy új szövetségi rendszer kiépítésével próbált magának támaszt szerezni. 1725-ben Bécsben egyezséget kötött a nemrég még ellenséges Spanyolországgal. Ebben a szerződésben végre elismerte V. Fülöp spanyol királyságát, sőt, bár nem gondolta komolyan, lányát, Mária Teréziát odaígérte Farnese Er-

zsébet fia, Károly majdani feleségének (Mária Terézia ekkor 8 éves volt). Spanyolország cserébe elismerte a *Pragmatica Sancti*ót és segítséget ígért. Ellenséges támadás ellen is és a gyarmati kereskedelemben is. Nem kellett sokat várni az ellenérdekeltek ellenlépésére. 1725 szeptemberében Anglia, Franciaország és Poroszország Herrenhausenben szövetséget kötött VI. Károly ellen. A császárnak Poroszországot ugyan sikerült leválasztani szövetségeseiről, de új európai háború fenyegetett. (Ezért is érdeke volt III. Károlynak, hogy az 1728-1729-es országgyűlés emeljen az adón.) Aztán a császár végül fél sikerrel került ki ebből a konfliktusból. 1731-ben egy Angliával kötött bécsi békében „beáldozta” az Ostendei Társaságot. Ám cserébe Anglia is elismerte a *Pragmatica Sancti*ót. A következő évben pedig elismerte azt a Német Birodalom, igaz három - szász, bajor, pfalzi - ellenszavattal.

A következő évben, 1733-ban kirobbant a lengyel örökösödési háború és a császár ebből sem maradt ki. A háború oka az volt, hogy II. Ágost szász választó, egyben lengyel király meghalt. Ausztria és Oroszország Ágost fiát (a császár unokahúgának a férjét), a későbbi III. Frigyes Ágostot támogatta, aki apja halálával szász választófejedelem is lett. Franciaország jelöltje vele szemben Leszczyński Szaniszló volt, akit - nem véletlenül - XV. Lajos támogatott, mivel Szaniszló az apósa volt. Magától értetődik, hogy a háború nemcsak Lengyelországról szólt, hanem újra „sakkozta” Európával is. Az 1735-ös bécsi előzetes béke értelmében a lengyel király III. Ágost lett. VI. Károlytól viszont elvették Nápolyt és Szicíliát, amelyet Farnese Erzsébet fiának, Bourbon Károlynak adtak (uralkodott 1759-ig). VI. Károly cserébe Pármát és Piacenzát kapta. De a másik királyjelöltet is kárpótolni kellett, és kárpótolták is. Megkapta Bart és megkapta Lotaringiát, utóbbit azzal, hogy halála után majd Franciaországé lesz.

Bar és Lotaringia ügye a császár személyes ügye is volt. Lotaringia ugyanis Lotharingiai Ferencé volt, aki régóta Bécsben élt,

VI. Károly dicsőítése.
Joseph Mölck
olajfestménye
rézlemezen

lényegében a császár nevelte, és akiről rég tudta mindenki, hogy Mária Terézia férje lesz. A magyarok is jól ismerték, hiszen Pálffy Miklós nádor 1732. évi halála óta Magyarországon a nádori tisztség betöltetlen maradt - de volt helyette helytartó: Lotharingiai Ferenc. A lengyel örökösödési háború választás elé állította a magyar helytartót. Országa (Lotaringia) vagy Mária Terézia? Utóbbi nem kapja meg, ha nem mond le az előbbiről. A szerelem győzött. Természetesen anyagi kárpótlásáról is gondoskodni kellett. Megtörtént. A szemben álló felek abban egyeztek meg, hogy Lotharingiai Ferenc megkapja Toscanát, ha az ott uralkodó utolsó Medici meghal. Hamar meghalt, 1737-ben. Attól fogva Toscana nagyhercege Lotharingiai Ferenc volt, akkor már Mária Terézia férje, akivel 1736-ban kötött házasságot.

A császárnak nem sok oka volt az öröme, ha a bécsi békére gondolt. De kevés azért adódott: a fentiekhez kapcsolódóan ismerte el végre Franciaország is a *Pragmatica Sanctiót*.

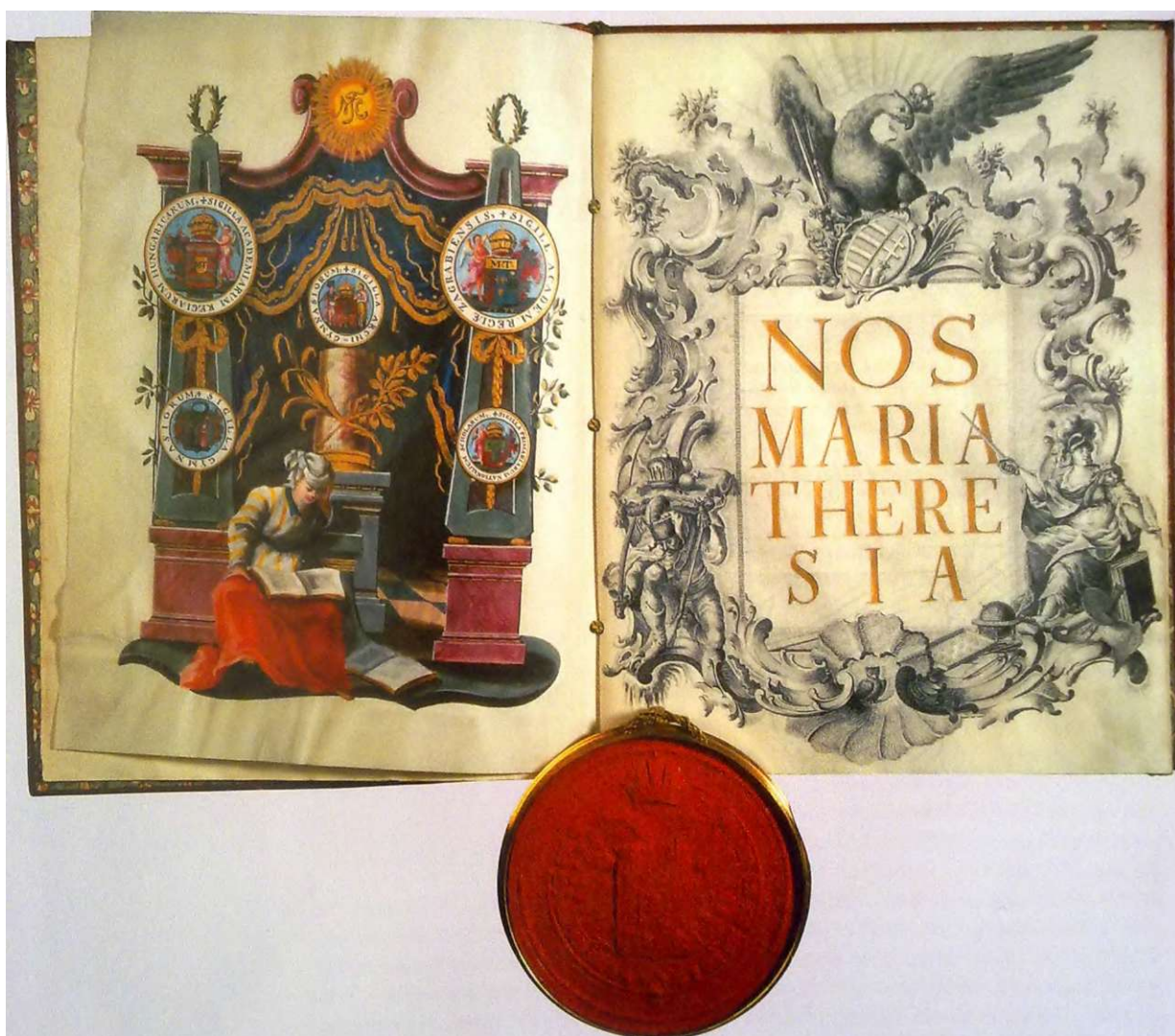
A császár vejének eseménydús évei voltak ezek. Nemcsak Magyarország helytartója, nemcsak Toscana nagyhercege lett rövid időn belül, hanem hadvezérként is kipróbálhatta magát. Az 1737-1739-es törökellenes háború egy szakaszában, amelybe Ausztria kényszerűen mint Oroszország szövetségese kapcsolódott be, Lotharingiai Ferenc fővezérként vett részt. Kudarcot kudarcra halmozott, és kudarcok sorozata érte az osztrákokat azután is, hogy a császár visszavonta vejét a harcmezőről. A háborút záró 1739-es belgrádi békében a Temesi Bánság kivételével elvesztek az 1718-as szerzemények.

VI. Károly császárt egy dolog vigasztalhatta. A szerencsétlen törökellenes háború idején élete nagy célját már elérte. Minden mérvadó európai hatalom elismerte a *Pragmatica Sanctiót*. Nem tudta meg, hogy az „életműve” nem ér semmit. Mert ez csak halála után derült ki. VI. Károly 1740. október 19-éről 20-ára virradó éjszaka meghalt.

III. Károly, Aragónia,
Valencia, Mallorca királya
és Barcelona grófja
címere, 1707

Mária Terézia és öröksége

Életünket és vérünket • 46

Reformok vagy országgyűlések? • 55

Az átalakuló társadalom • 72

Életünket és vérünket

Azt, hogy az örökségből a bajorok részesedni akarnak majd, már VI. Károly is tudta. A bajor választófejedelem és vezető politikusai szerint - függetlenül attól, hogy 1722-ben Bajorország elfogadta az osztrák örökösödési rendet, és 1726-ban, apja halálakor Károly Albert megerősítette azt - Bajorországnak joga volt VI. Károly csaknem minden birtokára. Nem Mária Amália, Károly Albert felesége esetleges jogai alapján. A bajorok szerint a jogalap I. Ferdinánd császár (1556-1564) egy 1543-as végrendelete és annak 1547-es kiegészítése volt. Münchenben úgy vélték, hogy I. Ferdinánd rendelkezései szerint VI. Károly halála után az osztrák örökség - lévén hogy I. Fer-

dinánd fiainak fiága kihalt - Bajorországot illeti. Tévedtek. Bécsben a császár halála után bemutatták a bajor igényeket cáfoló dokumentumokat. I. Ferdinánd rendelkezései szerint a bajorok esetleg akkor jelentkezhetek volna örökösödési igénnyel, ha I. Ferdinánd három fiának mindkét ága kihalt volna, ami nem történt meg. A bajor kívánságokat tehát elvileg el lehetett volna felejteni. Mégis, hogy álláspontjának további nyomatékot adjon, a bécsi vezetés köriratot küldött európai követeinek, amelyben tiltakozott Károly Albert követelései ellen és közölte a végrendelet szövegének vonatkozó, Károly Albert igényeit cáfoló részeit. Vajon elégséges-e a birtokok átvételéhez az,

A bécsi Burg Lipót-szárnya

hogyan a bajor jogigényt megcáfolták? Mária Terézia remélte, hogy igen.

Az első hírek mindenesetre biztatóak voltak Európa minden szögletéből. A bajorok-Bécsben megcáfolt követeléseikkel - egyedül nem sok vizet zavartak. Anglia elismerte Mária Teréziát, Hollandia kijelentette, hogy szerződés szerint kötelezettségeit az örökösével szemben teljesíti. Károly Emánuel szárd király ugyanezt nyilatkozta már novemberben. Később Veneza és a pápa is elismerte Mária Teréziát, megnyugtatóan nyilatkozott Frigyes Ágost is Szászországból. A porosz király még fegyveres segítséget is ígért, ha szükséges. Nem jött rossz hír a zavaros Oroszországból sem.

Annál inkább Franciaországból. Amikor megérkezett a VI. Károly haláláról tudósító és Mária Terézia elismerését kérő levél, Fleury bíboros (a francia politika nagy tekintélyű, idős vezetője) azzal magyarázta a francia válasz késését, hogy levéltári kutatásokat igényel annak a formulának a megtalálása, hogyan szólítsa meg a francia király a magyar királynőt. Azt persze hozzáfűzte: nincs ok arra, hogy Bécsben gyanakodjanak, és megismételte, hogy a francia király teljesíteni fogja ígéreteit. Ignaz Wasner ágens azonban már november 12-én azt jelentette Bécsbe, hogy Mária Terézia jobban teszi, ha Istenbe helyezi bizalmát, továbbá a hadseregébe, és megfelelő előkészületeket tesz örökös királyságaiban és tartományaiban. Álláspontját Bécsben a legtekintélyesebb politikusok közül szinte senki sem osztotta. Aztán annak ellenére, hogy a legálságosabban Franciaország viselkedett, az első csapást II. Frigyes mérte Mária Teréziára.

II. Frigyes nem vonta kétségbe a *Pragmatica Sanctiót*, sőt tudatta Európával, hogy szíven viseli Ausztria sorsát. Bécsnek jelezte: támogatja Mária Terézia ama óhaját is, hogy Lotharingiai Ferenc császár legyen. Akkor, ha ő cserébe megkapja Sziléziát. Aztán miközben megbízottja még Bécsben tárgyalt, a porosz csapatok 1740.

december 16-án betörték Sziléziába. 1741 tavaszára Frigyes szinte egész Sziléziát meghódította, s megerősítette a pozícióit az 1741. április 10-i mollwitzi csata megnyerésével.

II. Frigyes a hadszíntéren még egyedül küzdött az osztrákokkal, de csak a hadszíntéren volt egyedül. A francia király, láttuk, nem találta a formulát Mária Terézia megszállására, Belleisle marsall - aki az osztrák örökösödési háborúban később is fontos szerepet játszott - azonban már úgy vélte, hogy Ausztriát fel kellene osztani, és szó sem lehet arról, hogy Lotharingiai Ferenc császár legyen. Elképzelése szerint Franciaországé lenne Németalföld és Luxemburg, a bajor választófejedelemé

Mária Terézia császárné és magyar királynő. Martin van Meytens olajfestménye, 18. századközepe

II. Frigyes fiatalkori képmása. Olajfestmény

Csehország és a császári korona. A poroszok kapnák Sziléziát, Szardínia és Spanyolország Lombardiát, Pármát és Toscanát. Mária Teréziának be kellene érni Alsó-Ausztriával és Magyarországgal stb. A fenténél könnyebben érthető Mária Terézia más, leendő ellenségeinek a magatartása.

A szászok még közel egy évig nem fordultak szembe nyíltan Ausztriával, de ők is

szép tervekkel kovácsoltak. Frigyes Ágostban is felvetődött a gondolat, hogy megszerezze magának a császári címet, s tapogatózó lépéseket is tett ebbe az irányba Franciaországban és Spanyolországban, de kiderült, hogy nem számíthat támogatásra. Ennél komolyabb volt az a szándéka, hogy részesedjen valamiképpen az osztrák birtokokból.

A kisstílű szószegek közé tartozott a *Pragmatica Sanctio*t korábban szintén elfogadó, nagy hatalmú Spanyolország is, melynek hirtelen felfedezett jogigényét - hogy ugyanis a spanyol Bourbonok jelentkezhetnek VI. Károly örökségére - Christian August Beck (II. József tanára, a trónörökös számára írt, ma is alapműnek tekintett jogtörténeti tankönyvek szerzője) később szarkasztikusan intézte el, de a spanyolok fegyverkeztek.

A Mollwitznál győztes II. Frigyes király 1741 tavaszán tehát már nem volt egyedül. Az igényeikkel azonnal jelentkező bajorok, az érdekeiket leplezni mind nehezebben tudó franciák, a vélt igényeiket lassan nyilvánító szászok és spanyolok ugyanazt akarták: Ausztria meggyengítését és/vagy valamit az osztrák birtokokból.

Az osztrák örökösödési háború eseményeit a továbbiakban csak érintem, az eddigi történelem részletezése azonban azért volt szükséges, hogy érzékelhető legyen: Magyarországnak kulcsszerepe volt abban, hogyan tovább. Nem túlzás: Magyarország döntésétől függött, szétesik-e az osztrák Habsburgok birodalma. És Magyarország a birodalom fennmaradása mellett „szavazott”. (Így látta Montesquieu is, és *A törvények szelleméről* című művében le is írta.)

Mária Terézia már 1741. januárban meghirdette az országgyűlést május 14-re, s mire az Pozsonyban összeült és elkezdte munkáját, már fél Európa felsorakozott Mária Terézia ellen. Az már az év eleje óta biztos volt, hogy a magyarok nem fogják megtagadni a *Pragmatica Sanctio*t és ki fognak állni királynőjük mellett, de az is

Aranyláncon függő emlékérem Mária Terézia trónra lépésének tiszteletére

nyilvánvaló volt, hogy szokásos sérelmeikkel és kívánságaikkal a szokásosnál is határozottabban fognak jelentkezni. Így is történt. Megpróbálták kivenni Mária Terézia hitleveléből a már említett revíziós klauzulát, de csak részsikerrel jártak. Cserébe sikerült „kiharcolni” a nemesi önzésről szépen tanúskodó majdani 1741:8. törvénycikket. A nemesi törvénycikk szerint nem adózik, a föld nem adóköteles, és ez még országgyűlési vita tárgyát sem képezheti stb.

A hitlevél „egyeztetése” után a szokásos ünnepélyes ceremóniák között sor került Mária Terézia megkoronázására, amely az adott helyzetben a szokásosnál fontosabb üzenetet hordozott a külvilág számára. A magyarok kiálltak fegyverrel megtámadott királynőjük mellett.

A koronázási ünnepség (és az azt megelőző hitlevél körüli vita) az 1741-es országgyűlés látványos és fontos, de nem a leglátványosabb és nem a legfontosabb tárgya volt. Ezekre a jelzőkre a szeptemberi híres, az utókor által kissé eltúlzott és túlszínezett szeptemberi 11-i jelenet szolgál rá, amikor az országgyűlésen megjelent rendek Mária Terézia hívására a pozsonyi várba mentek, ahol színpadiasan életüket és véréket ajánlották királynőjüknek. Szükség volt rá. Ekkorra már a bajor csapatok is megindultak Ausztria ellen, július 31-én Károly Albert csapatai elfoglalták Passaut.

A nevezetes ajánlat (az eredetihez képest kissé módosítva) az 1741:63. törvénycikkben található. A karok és rendek őseik példáin lelkesedve, de csak egy alkalomra,

Mária Terézia koronázási díszmenete Pozsonyban, 1741. Johann Daniel Herz rézmetszete

Montesquieu az életét és véréát ajánló magyar nemességről

„Láttuk, hogy az ausztriai ház szüntelenül a magyar nemesség elnyomásán munkálkodott. Nem tudta, milyen értékes lesz számára egykor ez a nemesség. Népeinél csak azt a pénzt kereste, melynek híjával volt. Nem vette tekintetbe az embereket, akik országában éltek. Midőn annyi fejedelem osztozkodott országain, a monarchia alkotórészei, mozdulatlanlanságra és tétlenségre kárhoztatva mintegy egymásra omlottak. Élet csak a magyar nemességben volt, amely méltatlankodott, de mindent elfelejtett azért, hogy harcolhasson, és úgy vélte, hogy dicsőség számára, ha halni és megbocsátani tud.”

az alaptörvények, illetve a nemesek kiváltságai, jogai és szabadságai sérelme és a jövőre való következés nélkül - aggályos túlbiztosítással - elhatározzák az ország általános felkelését. Mindenekelőtt - az ország portái (nádori porták) alapján kivette - 21 622 gyalogost ajánlottak meg, akik a zsoldjukat, és részben a felszerelésüket, tisztjeikkel együtt (kivéve a törzstiszteket) az ország adóalapjából kapják.

(1. §) „Azon, ez irányban külön kifejezett óvás mellett, hogy akár a fölkelés tartama alatt, akár megszüntével az ezekben bármiképen felmerülő fogyatékok betöltésére és ujonczok állítására a karok és rendek semmi

szín alatt ne köteleztessenek és soha ne legyenek kötelezhetők.”

(2. §) Felkelnek az 1715:8. törvénycikk szerint az összes nemesek (3. §). Az összes birtokos nemesek a személyes felkelésen túl minden nádori porta után 1 lovast állítanak, és az 1742-es hadi év lefolyásáig tartják, úgyszintén a „jövendőre való minden következtetés” nélkül (4. §). A nemesek vagy személyesen kelnek fel, vagy helyettest állítanak (5. §). Az egytelkesek, címeresek, akik sem felkelni, sem helyettest állítani nem tudnak, többen állítanak egy lovast (6. §). A hadi szolgálatban lévő birtokos nemesek, a birtokos özvegyasszonyok, a gyámság alatt állók, a megyei tisztviselők maguk helyett lovasokat állítanak (7. §). Az osztatlan testvérek egy lovast adnak (8. §). Az egyházak papi nemesei személyesen kelnek fel (9. §). A kincstári és kamarai birtokok portáik arányában állítanak lovasokat (10. §). A jászok és kunok birtokosa 1 lovast, illetve a porták után 1-1 további lovast állít (11. §). A hajdúvárosok portáik után és minden város után 1-1 lovast adnak (12. §). A címzetes püspökök, a káptalanokba be nem kebelezett birtokos apátok, a javadalmas főesperesek, a monostorok, a társházak, a székes házak, a bir-

Mária Terézia a pozsonyi országgyűlésen, 1741.
Acélmetszet

tokos konventek az 1595:14., 1662:5. és 1681:46. törvénycikk szerint állítanak lo-
vast, illetve a monostorok lelki gondozás-
ra néhány személyt küldenek (13. §). Lova-
sokat küldenek a soproni javadalmasok,
a birtokos apácák (14. §), a káptalanok
(utóbbiak testületileg egyet [15. §]), a lel-
készek pedig (kivéve a szegényebbeket)
jövedelmeik arányában (megyés püspö-
keik becslése szerint) járulnak a felkészéshez
(16. §). A megyékben és városokban lakó
idegenek, harmincadosok, vámosok, pos-
tamesterek, gyorskocsitartók, só-, bánya-
és más uradalmak tisztjei, a szénégetők és
mások, akiket az 1681:46. és az 1662:12.
cikkelyben említene, úgyszintén hozzájá-
rulásra vannak kötelezve (17. §). A szabad
királyi és bányavárosok mindegyike 1 lo-
vast állít, a (ráeső) porták után állítandó
lovak helyett pedig, minden porta után
100 forintot fizet. Arról, hogy a felkelő se-
regnek mennie kell-e külföldre is, a tör-
vény a szokásos módon rendelkezik. „Ha
azonban a nemes katonaságnak, a hazai tör-
vények értelmében, az ország határain túl
kellene mennie: azon esetben ő királyi szent
felsége annak eltartásáról kegyelmesen gon-
doskodni és intézkedni fog” (26. §).

A törvénycikket több okból ismertet-
tem ilyen részletesen. Azért, mert ez az
egyik leghíresebb 18. századi cikkely, és ez
az a döntés, amely megmentette a birodal-
mat. Nyugodtan eljátszhatunk azzal
a gondolattal, mi lett volna, ha Magyar-
ország is beállt volna azok sorába, akik
korábbi szerződéseket megszegve, Mária
Terézia ellen fordultak? Ha 1741 őszén
a magyarok nem segítenek, tehát nem
üzennek Európának, hogy kiállnak ki-
rálynőjük mellett, a birodalom széthullott
volna. Az ajánlat megtételekor már Szász-
ország is belépett a háborúba, Károly Al-
bert elfoglalta Felső-Ausztriát és Bécset fe-
nyegette. Az angolok ugyan már 1741
nyarán katonát és pénzt ígértek Mária Te-
réziának, de az még csak ígéret volt. Az
osztrák örökösödési háborúban a magya-
rok is részt vettek, jeles hadvezérek is ki-

Magyar huszár. Színezett
rézmetszet, 18. század
közepe

tüntették benne magukat és 1741 után
1742-ben és 1744-ben is - országgyűlés nél-
kül - további jelentős segítséget nyújtottak.

A háborúban a bajorok elfoglalták
Csehországot, 1741. decemberben Károly
Albertet cseh királlyá koronázták. Már
előtte behódoltak neki a felső-ausztriai

Huszártársoly az 1760-as-
1770-es évekből

kerei ellenére tragikomikusai! alakult. Amikor császárrá koronázták, az osztrák hadak éppen elfoglalták székvárosát, Münchent, a következő évben a csehek már Mária Teréziát koronázták meg királynak. Aztán a háború folyamán mind

Csehország, mind Bajorország többször gazdát cserélt még. 1742-ben Mária Teréziának nemcsak a franciák által támogatott bajor császárságba kellett beletörödnie, hanem szinte egész Szilézia és Glatz Grófság elvesztésébe is az 1742. június 11-én kötött boroszlói, majd az azt megerősítő berlini békében. Aztán 1742 őszén sikerült kibékülni Szászországgal, 1743-ban pedig már működött az angol szövetség. Az 1743. június 27-i dettingeni csatában a II. György angol király által vezetett pragmaticai (a *Pragmatica Sanctio*nak érvényt szerezni óhajtó angol-osztrák-hannoveri stb.) sereg győzelmet aratott a franciák fölött. 1743 szeptemberében pedig a wormszi szerződéssel sikerült szorosabbra fogni az angol és szárd részről nem önzetlen angol-osztrák-szárd szövetséget, amely úgy-ahogy a háború végéig működött. Az egyik fő ellenség, Bajorország 1745-re kihullott Ausztria ellenségeinek sorából. Károly Albert császár halála után a választófejedelemségében utóda, Miksa József az 1745. április 22-i füsseni békében elismerte a *Pragmatica Sanctiót*, és odaigérte szavazatát Lotharingiai Ferencnek a császárválasztáson (akit aztán 1745. szeptember 13-án Frankfurtban meg is választottak és október 4-én megkoronáztak). Cserébe Ausztria visszaadta neki bajorországi hódításait. Miközben azonban Bajorországgal „rendeződött” a viszony, újraéleződött Poroszországgal, amely 1744-ben újra megindult Ausztria ellen, és 1744 őszén, a változtatóság kedvéért, egy időre, Frigyes is elfoglalta Prágát. De az 1744-1745-ös év más frontokon sem volt könnyű Ausztriának. Franciaország - amely ugyan Bajorország szövetségeseként régen hadban állt - 1744 tavaszán hadat üzent Ausztriának (és Angliának). Aztán, 1745-ben kudarcok sora érte Ausztriát (és szövetségeseit) nemcsak Frigyesrel szemben, hanem az itáliai, a rajnai és a németalföldi frontokon is. Jól jött az 1745 karácsonyán Frigyesrel kötött drezdai béke, amely ugyan

Poroszországot meghagyta Szilézia birtokában, de Frigyes elismerte Lotharingiai Ferenc császárságát. 1746-1747 további változatos küzdelmeket hozott Németalföldön, Itáliában és a Rajnánál, Ausztria

Lotharingiai Ferenc császár. Olajfestmény, Martin van Meytens műhelye, 18. századközepe

I. (Lotharingiai) Ferenc

1708. december 8-án született Nancyban. Apja Lotharingiai Lipót (1679-1729), anyja Erzsébet Sarolta (1676-1744), I. Orléans-i Fülöp lánya. 1729. március 27-e óta Lotaringia, Bar és Teschen hercege. A lengyel örökösödési háború során le kellett mondania Lotaringjáról és Bárról, cserébe a Toscanai Nagyhercegséget kapta. Toscanai nagyherceg 1737. július 19-e óta. 1736. február 12-én házasságot kötött Mária Teréziával. 1745. szeptember 13-án Frankfurtban német-római császárrá választották, október 4-én ugyanott megkoronázták. 1765. augusztus 18-án halt meg Innsbruckban.

Mária Terézia és II. Frigyes sakkjátszmája. Karikatúra, 18. század közepe

már szövetségesei között tudhatta Oroszországot is, de a háború végére, az aacheni békére 1748 őszeig kellett még várni. Mária Terézia fájlalta a béke döntéseit, pedig inkább örülhetett volna. Igaz, hogy elvesztett Szilézia legnagyobb része és a Glatz Grófság, Itáliában elveszett Párma, Piacenza stb., de visszakapta a háborúban Belgiumban elvesztett területeit, és - ami a legfontosabb - a béke garantálta a *Pragmatica Sancti*ót. Az 1740-es vágyakhoz ké-

pest kétségtelenül negatív a mérleg, de az 1741-es kilátásokhoz képest ünnepelni kellett volna. Nem mellesleg, már harmadik éve a császári cím is újra a családban volt az aacheni béke megkötésének évében.

Visszakanyarodva az 1741-es országgyűléshez, az nem csak a legfontosabb napi problémával, a birodalom válságos helyzetével és a szokásos, hitlevél körüli huzavonákkal volt elfoglalva. Nagy viták után a rendek Mária Terézia férjét, Lotharingiai Ferencet társuralkodónak ismerték el. Itt érdemes megemlíteni, hogy Erdélyben erről az uralkodónő nem nyitott vitát. Lényegében csak közölte az erdélyiekkel, hogy férje társuralkodója Erdélyben is. Volt nádorválasztás. Magyarország új nádora Pálffy János lett. A magyarok újra megkapták az ígéretet, hogy a magyar ügyeket magyarokkal (is) intézik, hogy a magyar kancellária egyenrangú a többi udvari kormányzattal, hogy a magyar kamara független, hogy a király, ha teheti, Magyarországon fog lakni, hogy lesznek vám- és kereskedelmi könnyítések stb. Törvény született a rendezetlen jogállású területekről is, de a rendezés felemásan sikerült.

Az 1741:8. törvénycikk

„(...) Ő királyi szent felségének jóságos kijelentése alapján szentesítettett, hogy Magyarország és a hozzá kapcsolt részek karainak és rendjeinek sarkalatos jogai, szabadságai, mentességei és kiváltságai, jelesül azok, a melyek a Hármastörvénykönyv I. R. 9. címében és az 1723:6. cikkelyben kifejezvék, melyek őket mindenféle adózás alól fölmentik, sőt a kiváltságaiknál fogva ősi szokás alapján abban is megerősítik, hogy a telekkel semmiképen ne járjon együtt a közteher (midőn az 1715:3. cikkely által a felől, hogy más tartományok módjára nem fognak kormányoztatni, különben is megóva és biztosítva vannak), a hitlevélbe beiktatott s a törvények használatáról és értelméről szóló záradék magyarázata alá egyáltalában ne legyenek vonhatók.”

Reformok vagy országgyűlések?

Az osztrák örökösödési háború befejeződése után jelentős változások következtek be a birodalmi külpolitikában és alapvető reformokra került sor birodalmi belügyekben is. A külpolitikai

irányváltás döntően Anton Wenzel Kaunitz nevéhez kötődik, ő képviselte Ausztriát az aacheni béketárgyalásokon, később Ausztria franciaországi követe lett. 1753-ban felért pályája csúcsára. Az 1742-ben

Hadik András gróf (1710-1790)

A 18. század legfényesebb katonai karrierje fűződik a köznemesi származású Hadik András nevéhez. Apja is huszárkapitány volt, s ő is huszárként kezdte katonai pályáját 1732-ben. Részt vett a Habsburg szempontból kifejezetten sikertelen lengyel örökösödési háborúban. Hamarosan kapitányi rangot kapott és részt vett egy, a Habsburg Birodalom szempontjából újabb sikertelen háborúban, az 1718-as szerzemények elvesztésével járó 1737-1739-es törökellenes háborúban. Természetesen ott találjuk az osztrák örökösödési háború több frontján, a Rajna mentén és Németországban. 1742-ben az újonnan szervezett Belezna-huszárok alezredeként. 1747-ben már tábornoki rangot kapott. Az örökösödési háború után és a hétéves háború előtt egyebek mellett Dél-Erdélyben is szolgált, de Esztergomban telepedett le. A hétéves háborúban, már altábornagyként, újra a frontokon találjuk. Leghíresebb haditette Berlin 1757. októberi megsarcolása volt. Tettével nemcsak tekintélyét öregbítette, hanem a császári kincstár bevételeit is gyarapította. 1760-ban a német birodalmi és a császári sereg fővezére volt. A hétéves háború után jelentős birtokokat és grófi címet kapott. 1764-től Erdély katonai és polgári kormányzója volt. A mádéfalvi veszedelem utáni években, kormányzósága alatt békésebb időszak következett Erdélyben. Kifejezetten polgári ügyekkel, mezőgazdaság-fejlesztéssel, a jobbágyság helyzetének jobbításával is foglalkozott erdélyi évei alatt. Lengyelország 1772-es felosztása után Hadik az új szerzemény, Bukovina kormányzója volt. Pályája csúcsára 1774-ben ért, amikor II. József javaslatára az udvari haditanács elnöke lett. Az uralkodó támogatása nem véletlen. Hadik jó kapcsolatban állt vele is, anyjával is. Bécsben palotát tartott. 1777-ben birodalmi grófi címet kapott.

Hadik András tábornagy. Georg Weikert olajfestménye, 18. század vége

Részt is vett, nem is vett részt a II. József bukását okozó, orosz szövetségben vívott, újabb törökellenes háborúban. 1789 elején az uralkodó rábízta a sereget, amelyet korábban maga próbált vezetni, de néhány hónap múlva a megbízást visszavonta. Nem sokkal uralkodója után, a törökellenes háború befejezése előtt halt meg Bécsben.

Előltöltős kovás pisztoly,
18. század második fele

A magyar nemesség
hűségének és
áldozatkészségének
allegorikus ábrázolása

felállított államkancellária vezetőjeként - államkancellárként - Mária Terézia uralkodásának nagyobb felében ő irányította az osztrák külpolitikát. Abban nem történt változás, hogy Mária Terézia mindenképpen vissza akarta szerezni Sziléziát, a legfőbb ellenség, II. Frigyes Poroszországa tehát „advát volt”. A Kaunitz nevéhez köthető, döntő változás az volt, hogy mire az örökösödési háború folytatásának is tekinthető európai hetéves háború 1756 augusztusában ki-

tört, Ausztriának immár nem Anglia, hanem XV. Lajos Franciaországa volt a fő szövetségese. 1756. május 1-jén a két fél Versailles-ban védelmi szerződést kötött egymással, melyben garantálták egymás európai birtokait, és támadás esetén kölcsönös segítségnyújtásról állapodtak meg. A szerződéskötés akár az események kényszerű követésének is tűnhet, hiszen megelőzte ezt az 1756. januárban kötött angol-porosz westminsteri szerződés, de nem az volt, hanem egy régóta érlelődő koncepció megvalósulása. Bárhogy is legyen, a szövetségi rendszerek teljesen átalakultak. Amikor 1756 augusztusában II. Frigyes megtámadta Szászországot, Poroszország Anglia, Ausztria pedig Franciaország szövetségese volt. Éppen fordítva, mint az osztrák örökösödési háborúban.

De mire az új háború kitört, Ausztria túl volt egy nagy horderejű belső reformon is. Ez a reform nem Kaunitz, hanem Friedrich Wilhelm Haugwitz gróf nevéhez fűződik. Hosszas előkészületek után, 1749-ben nagy átszervezésekre került sor, melyek fő célja egyrészt az osztrák és a cseh tartományok politikai és pénzügyi igazgatásának az egyesítése, másrészt az igazságszolgáltatás, illetve a politika és a közigazgatás egymástól való elválasztása volt. Az egyik fő cél érdekében létrejött egy új kormányzókör, a *Directorium in publicis et cameralibus*. Egyidejűleg megszűnt az osztrák udvari kancellária és a cseh udvari kancellária. Funkcióik zömét a *Directorium* vette át. De az új kormányzókör, mint elnevezése is utal rá, kamarai ügyekkel is foglalkozott: átvette az udvari kamara ügyeinek jó részét is. A kamara ugyan nem jutott a kancelláriák sorsára, mert nem számolták fel, de a továbbiakban csak a német birodalmi, magyarországi és az udvari ügyekkel foglalkozott. Az említett másik fő cél érdekében létrehoztak egy szintén új intézményt, a legfelső igazságügyi széket (*Oberste Justizstelle*). Ez egyebek mellett átvette a két megszüntetett kancellária bíráskodási sze-

repét. Az intézményi szinten bonyodalmas átszervezés célja az volt, hogy legfelső szinten centralizálják az osztrák és a cseh politikai és pénzügyi igazgatást, illetve hogy felső szinten elváljon egymástól az igazgatás és az igazságszolgáltatás. A központi reformot reformok előzték meg és követték tartományi szinten is, melyeknek a fő célja az volt, hogy a központi hatalom (a bécsi udvar) befolyása erősödjön a tartományi rendekkel és a tartományi intézményekkel szemben.

Magyarországot a Haugwitz-reform közvetlenül nem érintette, a külpolitikába és a hadügybe pedig nem volt beleszólása; miközben kivette részét a birodalom közös ellenségei elleni harcokból. Megtette ezt a hétéves háborúban is. A rendek okkal és rendre sérelmezték a mellőzést, a történetírás pedig okkal és rendre elmarasztalja őket, hogy nem tettek eleget azért, hogy Magyarország illő részt kapjon az országot is alapvetően érintő kül- és hadügyekben. Az, hogy a sérelmek között szinte minden országgyűlésen szerepelt, hogy több magyart kellene bevonni a birodalmi politika irányításába, valóban kevés volt.

A Magyarországot tehát nem (illetve áttelelesen) érintő Haugwitz-reform egyébként nem maradt sokáig érvényben. Az 1760-as évek legelején módosították, és ebben már szerepet játszott a nemcsak a külpolitikában, hanem a belügyekben is mérvadó tekintélynek számító Kaunitz kancellár. A *Directoriumot* feloszlatták, és újra létrejöttek a kancelláriák. De nem a korábbi formában. A két kancellária egyesült és egyesített cseh-osztrák kancelláriaként működött tovább. De nem tartotta meg minden korábbi jogkörét. Az *Oberste Justizstelle* ugyanis maradt. A *Directorium* feloszlátása után visszakapta korábbi szerepét az udvari kamara. Mindez nem jelentette a reform teljes feladását. Három fő elv ugyanis az újabb átszervezés után is érvényben maradt. Nevezetesen, az osztrák és a cseh ügyek nagyfokú egyesítésének, illetve az igazságszolgáltatás külön-

II. József

1741. március 13-án született Bécsben. Apja Lotharingai Ferenc, anyja Mária Terézia. 1760. október 6-án feleségül vette Mária Izabellát (1741-1763), Fülöp, pármai herceg lányát. Házasságukból 1762-ben született lánya 1770-ben meghalt. 1764. március 27-én Frankfurtban római királlyá választották, április 3-án ugyanott megkoronázták. Második házasságát 1765. január 22-én kötötte Mária Jozefával (1739-1767), VII. Károly Albert császár lányával. Apja - a császárságban előde - halála után, 1765. augusztus 18-tól német-római császár. 1765. szeptember 17-től Mária Terézia társuralkodója Ausztriában, Csehországban és Magyarországon. 1780. november 29-től egyeduralkodó. 1790. február 20-án halt meg Bécsben.

II. József arcképe. Olajfestmény

választásának elve a legfelső szinten, és lényegét illetően megmaradtak a tartományi rendek és intézmények gyengítését célzó intézkedések is.

A reform reformjában kulcsszerepet játszó Kaunitz nemcsak a külpolitikában, hanem a birodalom belső kormányzásában is megkérdőjelezhetetlen tekintélynek számított. Ő volt a meghatározó tag a birodalom legtekintélyesebb, 1761-ben létrehozott kormányzékében, az államtanácsban (*Staatsrat*), amelynek létrejötte mögött egyébként ő állt. Az államtanács a birodalom legfelső tanácsadó szerveként lényegében minden politikai és kormányzati ügyben irányt mutatott, s vezetője Mária Terézia feltétlen bizalmát élvezte. Hogy tanulja a politikát, a fiatal II. József is részt vett az ülésein; 1765 után is, immár császárként és anyja társuralkodójaként.

A nagy tekintélyit kancellárnak természetesen Magyarországról is volt mondanója. 1761-ben, a hétéves háború idején 12 pontban foglalta össze a magyarországi politika irányelveit.

Bécs belvárosa a hely-
őrségi templommal
és az I. Lipót által emelt
Szentháromság-szoborral

Wenzel Anton Kaunitz
arcképe. Mezzotinto, 1774

Kevés kártékonyabb, az osztrák-magyar viszonyt elemző írás született, mint ez a machiavellista program. Erőszakról, az ellenfelek fizikai kiirtásáról stb. ugyan nincs benne szó, egyébként azonban a 12 pont a manipuláció, a megtévesztés, a megfélemlítés, a machiavellista politikai technika példatára. Emellett alkotmányellenes és félígazságok halmaza.

Kaunitz uralkodónője is adott ki ugyanis hitlevelet, uralkodónője is tett koronázási esküt, ami a törvények, kiváltságok, szabadságok stb. elismerését jelentette. Érdektelen, hogy ezek a törvények túlhaladtak-e vagy sem, de még inkább érdektelen, tetszenek-e Kaunitz grófnak (1764-től hercegnek) vagy sem. Hatályos törvényekről van szó. Magyarországon háromévente országgyűlést kell tartani. Ha nem tartanak, jogsértés. Érdektelen, tetszik-e Kaunitz-nak. A nemesség adómentes, az ügy nem országgyűlési vita tárgya. Törvény van róla. Szintén érdektelen, tetszik-e Kaunitz-nak. Mind Erdélyt, mind a határőrvidékeket, mind a Temesi Bánságot, mind

a Partiumot rég vissza kellett volna csatolni Magyarországhoz. Törvények sora rendelkezett erről, az udvar tehát, mert nem tette, folyamatosan törvényt sértett. Érdekes, hogy Kaunitz szerint nem.

Iskolapélda a féligazságra az, amire az államkancellár a nemesi adómentesség kapcsán jutott. Az ugyanis igaz, hogy a nemesség adómentességet élvezett, de az nem igaz, hogy a kereskedelem fejlesztése, manufaktúrák alapítása ezért kizárólag a nemesség javát szolgálta, az országét meg nem. Azt természetesen Kaunitz gondosan elkerülte, hogy a nemesi adómentességet emlegetve egy apróságot megemlítsen. Azt, hogy ez csak az érem egyik oldala. A másik oldala az, hogy a nemesi adómentességre hivatkozva a bécsi udvar - nemcsak Mária Terézia és II. József korában, hanem azon túl is - büntetésül diszkriminálta az egész ország gazdaságát. Ennek egyik korai bizonyítéka az 1754-es vámszabályzat volt, amelynek lényege a következő. A vámokkal való „játékkal” megnehezítették, hogy olyan ipari termékeket, amelyeket az örökös

Kaunitz 12 pontja

„Ha a nagy és termékeny Magyar Királyság megfelelő alkotmányt nyerne, a dicsőséges uralkodóház hatalma megkétszereződne, és a bölcs kormányzás bőséges erőforrásait lehetne elérni. Ez az ország komoly figyelmet érdemel és ugyanazt a királynői gondoskodást, amit a többi hűséges örökös tartományok. De szerencsétlenségére belső alkotmánya még olyan jellegű, hogy a király és az ország jóléte egymással ellentétben áll, és mindaz, ami ennek mezőgazdasági termékek eladásával, manu-faktúrák alapításával és kereskedelemmel gazdagodást jelentene, nem az adófizetőknek, hanem az állami terhek viselése alól magát teljesen kivonó nemességnek szolgálna javára. Ez pedig igen káros visszaélésre vezetne és még inkább megnehezítené a jobb berendezés bevezetését.

Azonfelül a magyarok, ha az udvar elleni állásfoglalásról van szó, mint a bojtortán tapadó termése, összetartanak; és nekünk németeknek szegényeinkre be kell ismernem, hogy eddig lenéztek, alkotmányuk tökéletes megismerésétől távol tartottak, viszont módját találták annak, hogy belső ügyeinkbe beleszóljanak, maguk számára erkölcsi hitelt, bizalmat és királyi kegyelmet szerezzenek. Úgy, hogy közben az államra káros kiváltságaikból semmit sem engednek, sőt inkább még gyarapításukat érik el. De minthogy ez a kérdés nagyon komoly és a dicsőséges uralkodóház számára igen fontos, a nehézségek miatt nem szabad visszarettenni a cselekvéstől. Nem lehet valamiről egyszerűen kimondani, hogy lehetetlen, ha az ember komolyan akarja. Nincs ország, amelynek több kiváltsága volna, mint Spanyol-Németalföldnek, és nincsen nép, amely rátartóbb volna, mint ez, és mégis egyirányú és rendszeres erőfeszítéssel megtalálták a lehetőséget, hogy egész Belgium rendjét átalakítsák és több célszerű változást készítsenek elő. Ha azonban valami hasznosat akarunk kezdeni Magyarországon, akkor feltétlenül szükséges, hogy ne csak jól átgondolt politikai rendszert dolgozzunk ki, hanem ezt állandóan és minden körülmények között szem előtt tartsuk és egészen pontosan kövessük. Részletmegoldásokkal sohasem érjük el végső célunkat, és ha egyik oldalon valami eredmény mutatkoznék is, az a másik oldalon újból elveszne. Ha most a kezdet kezdetén egy ilyen rendszerről nyers vázlatot szeretnék adni, úgy gondolom, hogy a következő alapelvekre kellene építeni:

1. Elsősorban nagy figyelmet kellene fordítani arra, hogy saját királyi hivatalnokaink az udvar érdekei iránt több buzgalmat tanúsítsanak és különösen Őfelsége parancsainak jobban engedelmeskedjenek, mint eddig történt. Szigorú büntetéssel kell példát adni, hogy a többieket figyelmeztessük. Továbbá Magyarországon talán még hasznosabb és szükségesebb, mint más örökös tartományban, hogy a királyi adományokat és az előléptetéseket az udvar érdeke és szándéka iránt mutatott buzgalom szerint osztogassák. Amíg azonban egyéb utak is nyitva vannak, a magyar rendi gondolkodás mindig előtérbe fog nyomulni, és a legnagyobb visszatartó erő éppen saját tisztviselőinkben fog mutatkozni.

2. Különösen a kancellária és a kamara személyzeténél kellene alkalmazni ezt az alapelvet, mert elsősorban e szervek útján vezethetők be hasznos intézkedések. Legalábbis e hatóságok vezetői legyenek az udvarnak feltétlenül engedelmes hívei. Ennek elérésére megfelelő eszközt kell igénybe venni. Ez bővebb kifejtést kívánna.

3. Azokkal a mánásokkal és nemesekkel, akik az udvarral szembehelyezkednek, idejében meg kell értetni, hogy számukra és gyermekeik számára a királyi kegyhez vezető út örökre bezárul, és az udvar tettüket sohasem fogja elfelejteni.

4. A tapasztalat bizonyítja, hogy az országgyűlések az uralkodóra mindig hátrányosak, ezért nem kell a rendeket összehívni.

5. Viszont a körülmények természete szerint az egyes megyékhez kell fordulni, és azon kell lenni, hogy Őfelsége ott az alispánok és a kispapok útján minél erősebb befolyást nyerjen, és így elgondolásait ne a helyes útra szinte alig irányítható egész testületnél, hanem annak egyes tagjainál igyekezzék előkészíteni, és amikor bennük a hajlandóság elérte a szükséges érettségi fokot, csak akkor lehet az egész megvalósításához fogni.

Ha ezt az eszközt a szükséges elővigyázattal és szívvösséggel alkalmazzák, akkor néhány év alatt rendkívül sok hasznosat lehet létrehozni. De kellő módon kell belekezdeni, és nem szabad megelégedni csupán az alázatos és az ügybuzgalomra valló szép szavakkal, hanem a tetteket kell nézni, és ezeket kell jutalmazni vagy büntetni.

6. Az országgyűlési végzésekhez és a hazai törvényekhez sohasem szabad hozzányúlni vagy azok ellen cselekedni. A legkevésbé szabad azonban elárulni, hogy szándékunkban áll a nemesség teljes adómentességének korlátozása. Ez óriási vihart keltene és egyszerre minden jó elgondolást tönkretenne.

7. Viszont nem volna szabad megengedni a törvények és kiváltságok félremagyarázását, hanem szigorúan ragaszkodni kell azokhoz és amit nem mondanak ki világosan, a királyi jog javára kell értelmezni és nagy gondot kell arra fordítani, hogy a kancellária ebben ne állhasson a nemzet pártjára.

8. Ugyanebből az alapelvből következően az udvarnak soha nem volna szabad megengednie, hogy a határőröket és Erdélyt a Magyar Királysághoz csatolják, vagy valami más formában ennek befolyását ott növeljék.

9. Ellenkezőleg az okos politika azt kívánja, hogy az erdélyieket és a határőröket védőfegyverként használjuk fel, és az előbbieknél kezdjük meg a megfelelő intézkedések megtételét. Azután annál könnyebben lehet az ilyeneket Magyarországon is létrehozni.

10. Elsősorban arra kell gondot viselni, hogy a jobbágy Magyarországon kedvezőbb helyzetbe jusson és az adóterhet elbírja. Ezért a nemességnek a jobbágyok fölötti uralmában mutatkozó minden visszaélését a lehetőség szerint meg kell szüntetni vagy korlátozni. Így idővel a népet meg lehet nyerni az udvar számára.

11. A kamarajavakon kell a dolgot kezdeni; itt kell az udvar elgondolásait megvalósítani, és főleg arra kell törekedni, hogy a jobbágy számára tartósan elviselhető és igazságos életlehetőségeket teremtsenek.

12. Minthogy Magyarországon a királyt a papsággal szemben és a nemesi birtokok háramlása folytán egészen különös jogok illetik meg, ezeket kitűnően kihasználhatja arra is, hogy lassanként az egész alkotmány hibáin változtasson. És ha egyszer az első sikeres lépés megtörtént és következetesen ragaszkodnak az elvekhez, akkor könnyebben célhoz lehet érni, semmint az ember jelenleg gondolná."

tartományokban állítottak elő, Magyarországot a birodalmon kívülről szerezzék be. Ezzel szemben megnehezítették azoknak a mezőgazdasági terményeknek és alapanyagoknak Magyarországról a birodalmon kívülré vitelét, amelyekre szükségük volt az örökös tartományoknak. Továbbá a magyar kereskedők minden tekintetben hátrányosabb feltételekkel hozhatták-vihették áruikat, mint az osztrákok. Leegyszerűsítve: Bécs törekvése az volt, hogy a külföldi verseny kiküszöbölésével Magyarország élelmiszerrel és nyersanyagokkal lássa el a birodalom nyugati felét, és felvevőpiaca legyen a nyugati fél ipari termékeinek. A kortársak sokasága vélte úgy (írta le), hogy Ausztria Magyarországot gyarmati állapotba sodorta, amiben nem túlzott. A kortársak, köztük a már említett Berzeviczy Gergely vagy Skerlecz Miklós - jeles gazdasági író és politikus - ugyanis ezen azt értették: gyarmati állapot az, ha egy ország kereskedelmét, gazdaságát egy másik ország gazdasága érdekében elnyomják, és ebben semmi túlzás nem volt. 11. József nem is rejtette véka alá, hogy

ez történik. S történt annak ellenére, hogy kortársi kimutatásokból is kitetszik: Magyarország a nemesi adómentesség ellenére - szem előtt tartva mindazokat a jövedelmeket, amelyet Bécs Magyarországról húzott - fejlettségi szintjéhez képest kellően hozzájárult a birodalmi terhekhez. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a történetírás egy vonulata a gyarmati állapotot a gyarmat 19-20. századi fogalmát értve, később kissé eltúlozta az egyébként vitathatatlan gazdasági diszkriminációt.)

Szemléletes az a kép - és féligazság hogy Kaunitz szerint a magyarok, ha az udvar elleni állásfoglalásról van szó, akár csak a bojtortján tapadó termése, összetartanak. Ugyanis vagy összetartottak, vagy nem. Werbőczyánus identitásukból nem engedtek, ha nem kellett, adózni semmiképpen nem akartak, kötelezettségeiket a minimumra akarták redukálni, de azt azért láttuk, hogy Rákóczi magyar(országi) ellenfelei az 1712–1715-ös országgyűlésen közelebb álltak az udvarhoz, mint a fejedelem magyar híveihez, a protestánsok és a katolikusok ekkor és később is gyakran

Mária Terézia tallérja, 1746

jobban gyűlölték egymást, mint az udvart, hogy jellemzőek voltak a feszültségek a két tábla között, nem pendültek egy húron fel-tétlenül az alsótábla megyei követei, a vá-rosek követei pedig időnként kifejezetten szálkának számítottak a nemesi résztvevők szemében stb.

Magyarországnak és Ausztriának sze-rencsége volt, hogy Kaunitz nem tudta meggyőzni Mária Teréziát. Ő a párbeszéd híve volt, ha a párbeszéd mind kevesebb örömet hozott is számára a 12 pont megfo-galmazása előtt és után is.

1751-ben, az örökösödési háború befe-jezése után újra országgyűléssel kísérle-tezett. A monarchia kimerült állapotá-ban mindenekelőtt pénzre volt szüksége, s megtapasztalhatta, nem elég valamit akarni. 1 milliós, majd 1,2 milliós adóeme-lést szeretett volna elérni, aztán azt köny-velhette el, hogy az eredetileg annak a felét sem elfogadó országgyűlés, hosszas és nem nagystílusú viták után, végül 700 000-et sza-vazott meg (az adó összege így több mint 3,2 millió lett). Megtapasztalhatta ugyan-ezen az országgyűlésen azt is, hogy a ma-gyarok az adóügyben ugyan összetartottak, másban meg nem. Éles vita bontakozott ki

például arról, hogy Mária Terézia Győr, Komárom, Zombor és Újvidék országgyű-lési részvételi és szavazati jogának beikta-tását kérte. A többségi megyei álláspont azonban az volt, hogy a városok valójában a kormányzatot erősítik, és nem - vagy megszorítások sorával - akartak hozzá-járulni a becikkelyezéshez. Aztán miután a kormányzati akarat erősnek bizonyult, sértetlen elfogadták a fenti városok becik-kelyezését. A politikai párbeszéd igencsak felemásan alakult, Mária Terézia többet várt és neheztelésének hangot adva zárta az országgyűlést.

De 1764-ben, Kaunitz kormányzati alapelveinek papírra vetése után is kísérle-tezett országgyűléssel. Ha az 1741-es lé-nyegében a nemzet és a királynő egymásra találása jegyében, az 1751-es látványos vi-ták közepette zajlott, az 1764–1765-ös, egyébként Mária Terézia utolsó országgyű-lése, botrányosra sikeredett, fényesen bi-zonyítva, hogy Magyarországon nem lehet mindent keresztülvinni, akkor sem, ha a kormányzatnak elvileg teljesen igaza len-ne. Közvetlenül a hétéves háború után a bi-rodalom újra nehéz pénzügyi helyzetben volt, s Mária Terézia Magyarországról is

Mária Terézia dukátja, 1763

Udvari jelenet. Színezett rézmetszet, 1750-es évek

Pest város
pénztárládája,
18. század

szeretett volna extra támogatást kapni. Esterházy Ferenc kancellár azonban már az országgyűlés összehívása előtt figyelmeztette, nem szerencsés, ha bármit országgyűlésen kívül „akarna” meglépni, és az is biztos, hogy a magyarok a szokásos ma-

gyarországi jövedelmek körét nem fogják bővíteni, mert az számos ponton a nemesi kiváltságokba ütközne. A kancellár véleményének nyilván szerepe volt abban, hogy az országgyűlés elé aztán a királynő két igen lényeges kérdést terjesztett csak. Az egyik a szokásos volt: nevezetesen az adó megemelését kérte újra 1 millió forinttal. A másik - és a botrányt kiváltó - kérése pedig az volt, hogy kérte a nemesi felkelés megreformálását. Az országgyűlés többsége ebből azt a következtetést vonta le, hogy a nemesi felkelés reformjának kérése a nemesség legfőbb kiváltsága megtámadásának az előjele, és az valójában a nemesség megadóztatásának szándékát jelzi vagy jelezheti. A nemesi jogokra pedig azért voltak olyan érzékenyek a magyarok, mert közvetlenül az országgyűlés előtt megjelent

A pozsonyi vár látképe

Egy magyar nemes a század közepén. Kazinczy Ferenc a nagyapjáról

„Nagyatyám Bossányi Ferencz (...) ifjabb esztendeijében fő-nótáriusa, később fő-szolgabírája vala Biharnak, s két diétáinkon, 1751. és 1764. követe, még pedig jó. (...)

Náddal-födött, vályogból-rakott házában, patriárcchai felsőséggel éle, bírāja, békéltetője, tanácslója az ügyefogyottaknak, perlekedőknek, osztozkodóknak, kik idegen vármegyéből is, több napig járó földekről, hozzá folyamodtanak, bízva elhíresztelt egyenességéhez, tudományához. Bért, ajándékot senkitől nem veve; sőt ő tartá őket cselédjeikkel, lovaikkal, valamig a pör előtte lefolyt, s nem különben a tehetősbeke, mint a szegényt. Szolgabíró és a helységek bírójai, az egész tájon, hozzá küldték a vétkeket, s ő a kisebb vétkek elkövetőit, s a hol bővebb vizsgálatra nem vala szükség, bottal büntetgeté, rettenetes mennydörgések közt, de mindég szelíden. Vagyonával keveset gondola; ménese, gulyája, nyájai örömeire voltak, nem haszonra; pásztorai számolának, a mint magoknak tetszett, hívtelenségeiknek vilámlások és mennydörgések voltak büntetései, s a szolgálatból kiesés. Szérűje gazdagon rakva asztagokkal s széna- és szalma-kazalokkal, pinceszéje tele borral, vermei étellel, s eze-

ket a szükség idején inkább nyitá meg a szorultaknak hitelbe s kamat nélkül, mint a nyerekedőknek fizetésért. (...)

Termete szálás, karcsú; sas orra, haja egykor szög, most az utolsó szálig fejr, szemei kékek, hangja igen éles, tiszta. Átesvén a megmosdás és felöltözködés nagy munkáján, összeredőlé tíz újjait, s levont süveggel s sétálva, könyv segéde nélkül, mondá el reggeli könyörgését, lement istállójába, megtekinteni, ha kocsisa s fullajtárja jól kikéfélek-e lovaiból a port, s kiült folyosójára, a ház előtt elmenőkkel beszédbe erede, s gyönyörűségét a *Gesprache im Reich' der Todten* s a *Febronius* olvasásában lelé. Így műla el egyik napja a másik után. Az eriangi német és lipsiai deák újságok kedves csemegéji valának. Hitvese Kóji Comáromy Juliána (...) tiszteletes mint nő, anya, házi-asszony, atyafi, szomszéd. Leánya férjének, nem szolgálója, de nem is úrtársa. Balja mellett űle szeke-rén, s idegen házába lépén bé véle, utána ment, nem előtte. Olvasni tudott, nem ími is; s udvara, konyhája, csupokkal és serpenyőkkel gazdagon megtömött kamarája volt az a világ, melyben sürgött, forgott."

egy könyv, Kollár Ádám könyve, amely egyebek mellett támadást intézett a nemesi kiváltságok ellen (és szó volt benne a nemesi felkelés szabályozásának szükségességéről is). A magyarok eleve az udvart sejtették mögötte. A felkelés reformjának óhaja és Kollár nemesi kiváltságok elleni támadása összekapcsolódott, és a nemes-ség ezúttal tényleg zárta sorait - a királynő javaslatainak támogatói legalábbis kisebbségben maradtak. A gyűlés Kollár könyvének betiltását és a szerző megbüntetését óhajtotta, amit, a könyv betiltását legalábbis, Mária Terézia meg is tett. Az adó-emelést a rendek ennek ellenére elutasították, a nemesi felkelésről pedig kissé leegyszerűsítve úgy nyilatkoztak: jó úgy, ahogy van. A felháborodott Mária Terézia első indulatában be akarta zárni az országgyűlést. Pedig a Kollár-ügy rendezése után a felsőtábla és az alsótábla között megbomlott az egység, és az udvari kívánságokkal való szembenállás már nem

volt olyan egységes, mint azt megelőzően. Jóllehet a felkelés szabályozását illetően a rendek továbbra is egységesen ellenálltak, adóemelést megszavaztak. Természe-

Kollár Ádám képmása.
Joseph Hauzinger
olajfestménye, 1779

Mária Terézia emlékérmé az udvari hivatalok helyreállítására, 1762

tesen kevesebbet, mint amennyit Mária Terézia kért (az adót 3,9 millió forintra emelték).

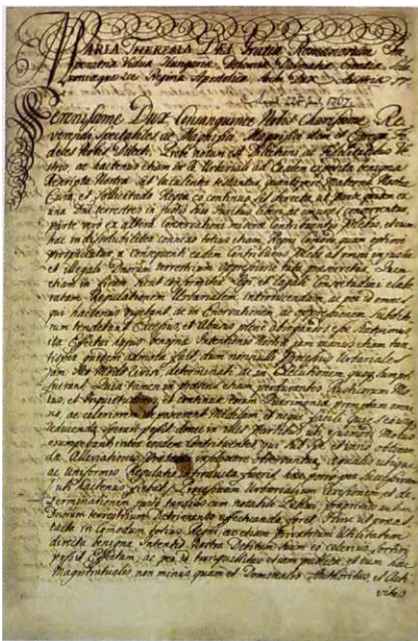
Az uralkodónő még egy fontos tárgyban szerette volna kérni az országgyűlés együttgondolkodását, az úrbérrendezés tárgyában. Ez azonban éppúgy meghiúsult, mint a felkelés rendezéséről szándékozott tárgyalások.

Az országgyűlést mindkét fél - király és rendiség - kudarcnak tekintette és az is volt. Egyébként az ezen a gyűlésen részt vevő, vagy arról a tárgyalások során többször véleményt nyilvánító Kaunitz herceg számára kiderülhetett: nem elég valamit komolyan akarni. Mind Mária Terézia, mind ő komolyabb eredményt akart elérni.

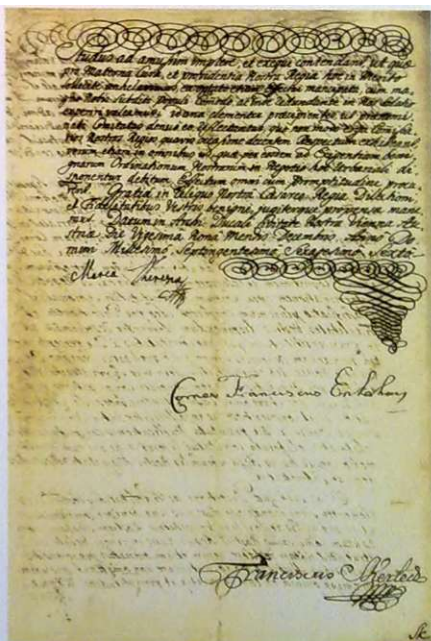
Több országgyűlésre Mária Terézia uralkodása alatt nem került sor. Ez megfelelt Kaunitz elképzelésének. Batthyány Lajos halála után, 1765-től 1790-ig az országnak nádora sem volt. Az 1760-as évektől kezdve szigorodott az erdélyi politika is. Nem hívták össze az országgyűléseket, 1762-től majdnem egy évtizedig főhadparancsnokok álltak a Gubernium élén,

a hatvanas évekre esett az erdélyi határőrség megszervezése, melynek véres epizódja volt a mádэфalvi veszedelemként ismert tömegmészárlás. Ekkoriban, 1765-ben emelte Mária Terézia Erdélyt nagyfejedelemséggé is, a nagyfejedelmek hatalmának nyomatókos hangsúlyozásával, az 1770-es évek közepén örökös tartományokból jött tanácsosok vették át a hatalmat a bécsi erdélyi udvari kancellárián stb. De térjünk vissza Magyarországhoz!

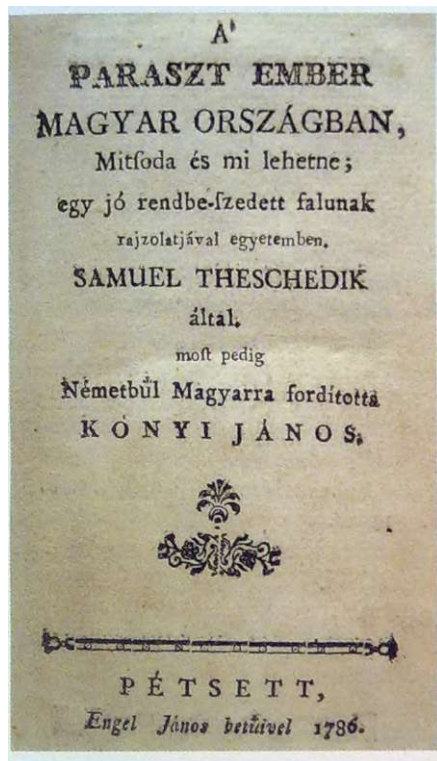
Ismételjük meg, hogy uralkodása utolsó 15 évében nem hívott össze országgyűlést, s az utolsó országgyűlés viharos eseményeire emlékezve azt is megérthetjük, ha netán elege lett volna a kilátástalan vitákból. Két igen fontos és ismert ügyet mindezenre országgyűlés mellőzésével intézett el. Az egyik ilyen ügy az úrbérrendezés volt. Érzékeny terület, hiszen a király a földesúr és a jobbágy közötti viszonyba szólott bele, és az 1764-1765-ös kudarc megmutatta, a nemesség nem partner, ha jogai korlátozásáról van szó. Márpedig a szabályozás óhatatlanul jogok korlátozását is jelentette. De Mária Terézia el volt szánva.

Úrbéri pátens első és utolsó oldala, 1766. december 29.

1765. október 31.-én elrendelte, hogy az úrbéri pereket a jövőben nem a megyei törvényszékre, onnan a királyi táblára kell felterjeszteni, hanem a helytartótanács útján őhozzá. A jobbágysérelmek ügyét tehát közigazgatási útra terelte és az ügyintézésből „kiemelte” a megyét. Cinizmus nélkül mondhatjuk: az udvarnak nem jöttek rosszul az 1765-1766-os dunántúli parasztlázongások. Növelték a földesúri fogadó-készséget az úrbéri pátensre.

Mária Terézia rendelete a helytartótanács számára 1766. december 29.-én kelt és abban a hat dunántúli megyében rendelte el az úrbérrendezést, amelyeket a parasztmozgalmak leginkább érintettek (Sopron, Vas, Zala, Somogy, Tolna, Baranya). A rendelet szerint a királynő anyai fáradásai arra irányulnak, „*hogy egyrészt a földesurakat szabadon és sértetlenül megőrizzük igaz jogaikban, másrészt pedig minél jobban gondoskodjunk a szegény adózó nép megmaradásáról (...), az adózó népet meg-*

óvjuk a földesuraknak minden igaztalan és törvénytelen elnyomásától”. A helytartótanácsnak szóló rendeletben benne voltak a rendezés alapelvei, mellékelve voltak hozzá a végrehajtóknak szóló utasítások, és szó volt benne arról, hogy a lebonyolítás megkönnyítése céljából a szabályozás szövegét több nyelven kinyomtatták és az egyes falvaknak „csak” a rájuk vonatkozó adatokat kellett beírni. A helytartótanács a rendelet szövegét 1767. január 23-án a fenti

*Tessedik Sámuel:
A parasztember
Magyarországban.
Pécs, 1786*

Tessedik Sámuel a parasztokról

„Vegyünk fel egy parasztagdát, ki elhiszi, hogy az Isten ötét eltartja kenyérral, nem is tisztogatja szántóföldét, mely néki konkolyt és vadócot terem. Későn szánt, a vetéssel tisztátalan bánik, rossz s megromlott magot vet; látja, hogy mely sovány a vetése, de remél s hisz erősen az Istenben, hogy ötét el nem hagyja, és néki kenyeret ad. Eljön az aratás, a gabona és kenyér helyett vadborsót, vadzabot, repcét és vadócot nyer. - Hol marad tehát az előbbeni erős reménysége? Hagyján! amint az Isten akarja, úgy légyen, áldott légyen az ő neve érette - Mi volt itt az Isten akaratja? Hát bétöltöd-e azzal Isten akaratját, ha a földedet rosszul műveled, és a gabona helyett konkolyt aratsz? (...)

Csak a középszerű parasztot akarom felvenni, amint vagy; dolgozik, való csak nyáron, hogy két vagy három lovának és egynéhány darab szarvasmarhájának téli eleséget szerezzen; hogy szalmája és kályhafűtőnivalója legyen; hogy kenyérnek és vetnivaló egynéhány mérő gabonája maradjon. Az őszenk felét, az egész telet és némelykor még egynéhány tavaszi hónapokat is a maga vagy másnak szállításán vagy majorjában tölt el, csak hogy az ő kevés marhácskáját gyakorta elég nyomorúságosan kiteleltethesse. Ezen marhájának hasznából, amely bizonyára sokszor oly csekély, hogy az ember nem is hinné. Ezen jövedelméből az ő oly rosszul művelt földjének kelletik a szegény nyomorult embernek feleségét és gyermekét egész esztendőn által kenyérral, tüzelővel, ruhával és más elkerülhetetlen szükségrevalóival táplálni, porciót és adót fizetni, papját és mesterét tartani, a különböző pásztoroknak az őrzésért fizetni és még némely szolgákat is eledellel s bérrel kitartani, mivel a földművelésnél egy ember semmi ember. Ha az ember kérdezi, hogy a marhájának miért nem viseli jobban gondját? - Ő nem tudja jobb módját a marhatartásnak, ő azt soha nem látta jobban. - Miért nem műveli jobban a földet? - Gyenge a marhája, és annak, amit a szántóföldön jobbít s gyarapít, maholnap más veszi hasznát. Így tehát inkább nem dolgozni, és semmije se lenni, mintsem dolgozni, és mégis semmije se lenni. Ez az ő értelme (...).”

Birkanyírás ábrázolása egy
holicsi fajansztányéron

megyék tudomására hozta, és elrendelte a végrehajtását. Ezt követően a helységek megkapták a szabályozás kitöltendő, nyomtatott szövegét. Az urbárium kilenc pontból állt. Egységesen szabta meg a jobbágy belső telkének a nagyságát, egy holdban (1100-1300 négyszögölben, a szöveg szerint annyi földben, amelybe két pozsonyi mérőnyi magot kell vetni - 1 pozsonyi mérő körülbelül 62 liter). A külső telek nagysága nem volt egységes. 16-40 hold közötti szántóból és 6-22 kaszás (1 kaszás 800-1000 négyszögöl) rétből állt. Az urbárium szabályozta, hogyan válthatja vissza a földesúr a jobbágy irtványföldjét (ha volt neki), szabályozta a parasztok legelő- és erdőhasználati jogát. Szabályozta a szolgáltatásokat is. Az egésztelkes jobbágy heti egy nap ígás vagy két nap kézi robottal tartozott - a töredéktelkesek telki állományuk arányában kevesebbel - a házas zsellérnek 18, a házatlan zsellérnek 12 nap kézi robotot kellett teljesítenie. (Zsellérnek az számított, akinek 1/8 teleknél kevesebb földje volt.) Négy egész telek

együttesen tartozott évi egy úgynevezett hosszúfuvarral. A jobbágy és a házas zsellér évi egy forintot fizetett földesúrnak. Az egész telkes gazda évente két csirkét, két kappant, 12 tojást és 1 icce vajat adott, a töredéktelkesek arányosan kevesebbet. Minden 30 telek után járt az uraságnak évente 1 borjú (vagy az ára) stb. A jobbágy a terményeiből, állatállományából stb. kilenceddel is tartozott, amelyek pénzen vagy (a kender- és lenkilenced) fonással megválthatók voltak. A földesúr az utód nélkül meghalt vagy szökött jobbágy javait megkapta, de gondoskodnia kellett az elhagyott telek betelepítéséről. A jobbágy-nak tilos a vadászat, halászat, madarászat. Korlátozott módon van a jobbágy-nak borkimérési joga, de „minden-féle égetett bornak és sernek árultatása 's-e' féle italoknak el-készítettése egyedül az uraságot illeti”. Mészárszék- és vámjövedelem a földesurat illeti és a vásártartási jövedelem is, ha korábban a helység királyi adomány által nem kapta meg azt. Külön pont foglalkozik egy sor, szokásban lévő, de „ennek utána el-távoztatandó rendkívül való” (tehát a jövőben tilos) cselekedetekkel és szokásokkal. Szintén külön pont szabályozta a jobbágyok pereit és büntetésének módját.

1. §

„Bírság pénz akár minémü ki-gondolható szín-alatt nem egyébként, hanem tsak az törvény-által világossan ki-tett történetekben, és tsak azokon a' jobbágyokon lehessen megvenni, a' kik az ur székn vármege bizonyás-ga, úgy mint szolga-bíró és eskiitt jelen létében arra törvényessen ítéltetni fognak: fínt maradván ezekben-is az vármege törvény-széke eleiben téendőappellatio”. A kilencedik pont szerint a község bíróját a község választja a földesúr három jelöltje közül, a jegyzőt és az esküdteket a község maga, a földesúr beleszólása nélkül. A bíró ügyel arra, hog' az állami adó igazságosan legyen elosztva és a földesúr köteles ezt felügyelni. Az adó beszédésébe azonban a földesúr nem szól bele, azt a község és a bíró intézi és szol-

gáltatja be a megyei hadipénztárba. Ez a pont intézkedett egyebek mellett arról is, hogy ha a jobbágnak a földesúrával szemben panasa van, és az a panaszt nem orvosolja, akkor egyenesen a megyéhez fordulhat.

Az összeírás után a helységeket különböző osztályokba sorolták, rögzítve mekkora az adott helyen egy egész telek stb. Majd az úgynevezett úrbéri tabellába név szerint bevezették a jobbágyság nevét, belső és külső telke nagyságát, kötelezettségeit. Külön összeírták az irtványokat és a szőlőket.

Az úrbérrendezés, amellyel szemben a földesurak és gyakran a megtévesztett parasztok is szembeszegültek (tehernövekedéstől féltek) 1774-ig elhúzódott, a Temesközben és Horvátországban csak 1780-ban vezették be, Erdélyre nem terjedt ki. A birtokállomány rögzítése, a szolgáltatások átláthatóvá tétele védelmet és nagyobb biztonságot jelentett a jobbágnak, és nem lehet nem észrevenni az uralkodói szándékot: a jobbágy biztonságának növelését a földesúrával szemben. (Az úrbérrendezés egy komoly problémája nem sokára észrevehetővé vált: a népesség növekedésével a paraszti kézen lévő, rögzített kiterjedésű föld mindinkább aprózódott, és gyorsult a zselléresedés folyamata.)

Itt, a jobbágyvédelem kapcsán kell megemlíteni, hogy Mária Terézia nemcsak a földesúrral szemben tekintette fontosnak

Berzeviczy Gergely Magyarország iparáról

„Az 1777. évben a magas magyar királyi helytartó-tanács egy táblázatot dolgoztatott ki, mely Magyarország akkori kézműveseinek számát tünteti fel. A szerint volt itt 13,934 mester, 12,316 legény és 4671 tanuló; összesen 30,921 egyén. A népesség arányában tehát minden 242 lakosra egy kézműves esett.

A gyár- és nagyipartelep oly kevés és jelentéktelen ez országban, hogy a külön felvételt alig érdemlik meg. A közönséges fogyasztás czéljaira szolgáló munkával néhány üveg- és papirgyár van elfoglalva. Két gyár létezik Holicson és Pongyeleken, a hol fayence-nek nevezett edényt állítanak elő. Irón- és rozsolio-gyár van Gácson. Egy másik halinát; három ipartelep Gácson, Temesvárott és Podheringen posztót gyárt. Van Óvárott egy gyapjút szövő telep, egy bőrgyár Mosonmegyében, kocsi-gyár Budán és Nagyváradon, harisnya-szövődé Pozsonyban; vas-, rézedények és szerszámok előállításával több ipartelep foglalkozik. Néhány főzötelep van, melyek salétromot, timsót, lúgot, borkövet termelnek. Nagyjában ezek felemlítésével kimerítettük volna Magyarország iparát.”

a jobbágyság védelmezését, hanem a katonasággal szemben is. Mint szó volt róla, a hadiadót porták szerint osztották le a megyére, a megyék pedig a rendkívül bonyolult dikaszám szerint az egyes községekre, a hadiadó beszedését helyi szinten aztán főként a bíró intézte. A rendre a hadiadó beszedése és a hadseregellátás körül polgári részről az 1723-ban felállított tartományi biztosság ügyelt. A lakosság számára a nagy problémát az jelentette, hogy a katonaság az adó egy részét nem pénzben kapta, hanem a jobbágyság házaiba beszállásolva,

Az 1723:100. törvénycikk nyomán felállított országos vagy tartományi biztosságról és a kerületi biztosságról A helytartótanácsi levéltár című kötetből

„Az országos vagy tartományi biztosság (commissarius provinciális) volt az a szerv, amely az országban lévő, az 1715:8. tc.-kel felállított közös hadsereg ellátásával, elszállásolásával, a hadiadóval kapcsolatos ügyeket polgári részről intézte. Katonai részről ezeket az ügyeket a haditanács, a bécsi főhadbiztosság s ennek az országban működő hadbiztosai (commissarii bellici), valamint 1740-től az akkor felállított magyarországi főhadparancsnokság intézte. (...)

Az országos biztosság közvetlenül a helytartótanács felügyelete alatt állott s igazgatóját (...) is mindig a helytartótanács főúri tanácsosai közül nevezte ki a király. Tagjai a kerületi biztosok (commissarii districtuales) voltak, akik az igazgató irányítása alatt kerületük központjában - amely egyúttal a kerületben működő hadbiztosnak is székhelye volt - végezték munkájukat. (...) A kerületi biztosok s rajtuk keresztül a hadbiztossági igazgató, illetve a helytartótanács ellenőrizte a vármegyéktől függő megyei biztosok munkáját,”

A magyar katona
vitézségének allegorikus
ábrázolása. Színezett
rézmetszet

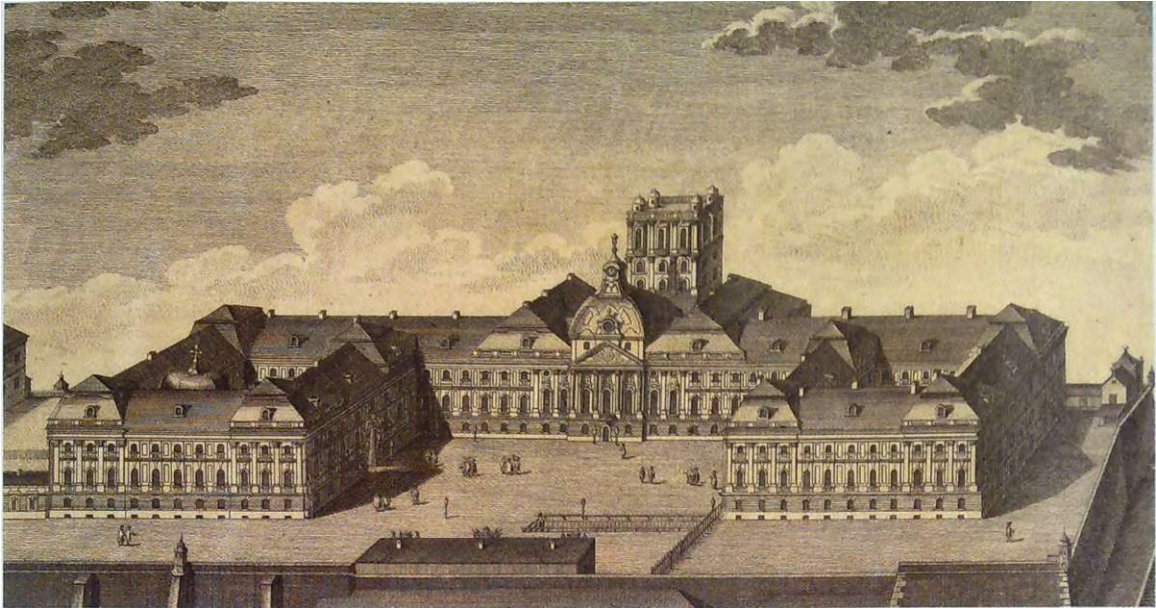
„felélte”. Már a század elején szabályozták, mi jár a katonának, ez volt az élelmi porció, és mi jár a lovaknak, ez volt a lóporció, illetve, hogy mi egyébbel (ételkészítés, tűzifa stb.) tartozik a jobbágy a hozzá beszállásolt katonáknak. A szolgáltatást átszámították pénzre, és levonták a jobbágy adójából. A szabályozás folyamatosan változott, de

ami a fontosabb: a lakosság lényegében ki volt szolgáltatva a hozzá beszállásolt katonaságnak. (A katonai kihágásokkal foglalkozó országgyűlési törvények is jelzik ezt a súlyos problémát.) A rendteremtés egy állomása volt Mária Terézia 1751-es katonai szabályzata, amely rögzítette, pontosan mi jár a különböző rangú katonáknak, milyen

A katonai igazgatásról

A katonai igazgatás bonyolultságát tisztázandó - hogy megértjük, két szervezet működött egymás mellett: a hadbiztosság (*commissarius bellicus*) és az országos (tartományi) biztosság (*commissarius provinciális*), illetve, hogy mi az a főhadparancsnokság - ismét idézek néhány sort *A helytartótanácsi levéltár* című kötetből. „A magyarországi főhadparancsnokság (...) 1740-ben Pálffy János országbíró (később nádor) főhadparancsnokká történt kinevezésével alakult meg. (...) A magyarországi főhadparancsnokság felállítását a haditanács és a bécsi főhadbiztosság szervezetének további kiépülését jelentette; a rendek a Magyarországon levő hadsereg-
re ezzel egyáltalán nem szereztek befolyást. A magyarországi főhadparancsnokság illetékessége nem terjedt ki az akkori Magyarország egész területére, csak a szűkebb

értelemben vett Magyarországra; Erdély, a Bánság, Szlavónia, Horvátország és a horvát-vend határőrvidék külön főhadparancsnokság alá tartoztak. A magyarországi főhadparancsnokság Pozsonyban működött. (...) A főhadparancsnokság a hadbiztosi szervezet segítségével katonai részről mindazokkal az ügyekkel foglalkozott, amelyeket polgári részről az országos biztosság intézett: a katonaság ellátásával, elhelyezésével, vonulásával, az újoncozással, felkeléssel, katonaszökevényekkel, hadifoglyokkal, a katonaság és a polgári lakosság közti ellentétekkel stb. s ezen felül egyéb, tisztán katonai vonatkozású ügyekkel is. Természetesen állandó összeköttetésben állott a helytartótanáccsal, (...) azért, hogy a helytartótanács a kerületi biztosok útján a megfelelő intézkedéseket tegye.”

A királyi palota Budán.
Rézmetszet, 1779

össze kell számítani a porciót az adóba, milyen ütemezésben kell fizetni a pénzbeli adót, eltiltotta a visszaéléseket, és szabályozta a hadbiztonság és a tartományi biztonság teendőit. A katonai szabályzat szándéka világos, de aligha meglepő, hogy az 1751-es szabályzat sem vetett véget a szabálytalanságoknak, a parasztokkal szembeni erőszaknak és túlköveteléseknek, mint ahogy a nemes célú úrbérrendezés sem teremtetett harmóniát úr és paraszt között.

Mária Terézia országgyűlést mellőző fontos rendeletei közül még egyet említek meg röviden, az 1777-es *Ratio Educationis*, a tanulmányi szabályzatot, amely kifejezte, hogy az oktatásügy szabályozása állami fel-

adat és a legalsó szinttől a legfelsőig egységesen szabályozta is. Az oktatás alsó szintje a népiskola volt. Ezt követte a középiskola, amely két tagozatból állt, a hároméves latin vagy grammatikai iskolából és az ezt követő kétéves gimnáziumból. Az utóbbiban már szaktanári rendszerű oktatással. A középiskola fölött állt az akadémia. Ott illett állítottak fel, amelyekben bölcséleti és jogi ismereteket lehetett szerezni. Végül jött az egyetem.

„Azok, akik az akadémiai tanfolyam elvégzése után még további tudományos kiképzésre, tanulmányaiknak mintegy a betetőzésére fognak törekedni, azoknak a királyi egyetemre kell majd belépniök, amely a szabad művészetek és

A Splényi-huszárezred
ezredzászlója, 18. század
középső harmada

tudományok minden ágának gócpontja, ahol a leghíresebb tudósokat hallgathatják és választhatnak tehetségüknek vagy céljaiknak megfelelő tudományok között (...)"

A *Ratio Educationis*nak megvoltak a maga előzményei. Mária Terézia már 1761-ben gondolt a tanulmányügy egészének a megreformálására és annak előkészítését Barkóczy Ferenc esztergomi érsekre bízta. Az ő 1765-ös halála után a királynő a helytartótanácsban tanulmányi bizottságot hozott létre, de az hamar beolvadt a vallásügyi bizottságba. A jezsuita rend 1773-as feloszlata után a helytartótanácsban újra tanulmányi bizottság jött létre Fekete György országbíró elnöke alatt, azzal a feladattal, hogy dolgozzon ki új tanulmányi rendet. A bizottságot azonban már a következő évben alárendelték

a bécsi udvari tanulmányi bizottságnak. Az kapta az egységes tanulmányi rendszer kidolgozásának feladatát. Az udvari tanulmányi bizottság hatásköre azonban rövidesen, 1775 után csak a bécsi egyetem ügyeire korlátozódott, mert előbb az elemi, aztán a középiskolák ügye is kivált a hatásköréből. Ezt követően bízta meg Mária Terézia Ürményi Józsefet egy külön magyar tanrendszer kidolgozásával, és a szervezeti kérdésekkel foglalkozó első részt már 1776. augusztus 5-én el is fogadta. A teljes mű, a *Ratio Educationis* pedig egy évvel később, 1777. augusztus 2-án lépett életbe. (Arról, hogy ki vett még részt a megalkotásában, a szakirodalomban máig viták vannak.) A fent elmondottakon kívül fontos eleme volt a *Ratió*nak, hogy az országot kilenc tankerületre osztotta, me-

A *Ratio Educationis*

lyek élén főigazgatók álltak, akiknek az egyetem kivételével a kerületükben lévő valamennyi alsó-, közép- és felsőfokú iskola alá volt rendelve. Egyúttal a királynő újjászervezte a helytartótanácson belül a tanulmányi bizottságot.

Az 1764-1765-ös országgyűlés kudarca után tehát Mária Terézia látszólag megfogadta Kaunitz tanácsát, és nem hívott össze többet országgyűlést. Ezzel kétségtelenül megkönnyítette saját helyzetét, de ismétlem, a látszat csal, Mária Terézia nem legyőzendő ellenfelet látott a magyarokban, mint államkancellárja. Zárjuk ezt az alfejezetet egy 1774-ből származó - a királynő és Magyarország viszonyát szépen tükröző - levélrészlettel, amelyet legkisebb fiának, Miksának írt, aki Magyarország majdani helytartójának volt kiszemelve. „A magyarországi tisztség a Monarchia egyik legfontosabb posztja, nincs messze Bécsből, és olyan nemzet főségét jelenti, melynek számos érdeme van velem szemben. Neki köszönhetem helyemet elődeim trónján. Harmincéves uralkodásom alatt a legnagyobb odaadást tanúsította irányomban, és hatékonyan támogatott céljaim megvalósításában. Ha en-

Ürményi József arcképe

nek megfelelően viselkedik, bizalmat és szeretetet mutat iránta, meg fogja látni, sokat várhat ettől a nemzettől."

Mária Terézia a huszárok vezetőjeként. Színezett rézmetszet, 18. század közepe

Az átalakuló társadalom

Mária Terézia tehát 1765 után nem hívott össze többé országgyűlést, nem csatolta vissza a visszacsatolandó részeket, az ország élére helytartót állított. Mégis, már életében a magyarok „nagyasszonyának” számított. A történetírás elismeréssel szól arról a mérséklő szerepről, amelyet az udvarban jelentkező magyarellenés, abszolutista törekvésekkel szemben játszott, és amely révén döntően

hozzájárult az udvar és az ország viszonyának további konszolidálásához. Persze ez az ország már nem az az ország volt, mint a század elején. Átalakult az arisztokrácia és átalakult a nemesség, összetételében is, életmódjában is. A 17. század végéhez képest a több ágra váló arisztokrata családok száma jelentősen, a század folyamán több mint a duplájára, 100 fölé nőtt. Ebben a században kaptak grófi címet például az

Grassalkovich Antal gróf (1694-1771)

Grassalkovich Antal képmása.
Olajfestmény

gyorsan emelkedett a hivatali pályán. 1720-ban Althán Mihály váci püspök mellett ügyvéd. Eljutott Bécsbe is. 1720-ban III. Károly már királyi jogügyigazgatónak nevezte ki. Érdemei és az uralkodóháznak hajtott haszon jutalmazásának tekintetű, hogy 1724-ben udvari tanácsos lett, 1727-ben pedig

A század legnagyobb karrierjét befutó Grassalkovich Antal kismemesi családban született 1694-ben a Nyitra megyei Örményben. Alsó- és középfokú tanulmányait a piaristáknál végezte (egy évet a jezsuitáknál), de anyagiak híján nem folytathatta a tanulmányait a nagyszombati egyetemen. Joggyakorlat után ügyvédi vizsgát tett, ezt követően, 1716-ban a magyar kamara budai kerületében lett ügyvéd. Aztán

már ott állt az Újszerzeményi Bizottság élén is. Pozícióját nemcsak az udvar javára, hanem a sajátjára is felhasználta. A gazdátlan vagy nem igazolt birtokok közül sokat megvásárolt, de birtokait jelentős királyi adományok is gyarapították. A több megyében „szétszórt” uradalmai közül három emelkedett ki különösen: a gödöllői, a bajai és a hatvani. A birtokharácsoló nemes hivatalnokból, aki 1731 óta királyi személynök volt, 1732-ben báró lett. Aztán nemcsak III. Károly, hanem Mária Terézia is méltányolta érdemeit. Oka volt rá. Grassalkovich kiemelt politikai szerepet játszott abban, hogy a magyarok 1741-ben kiálltak királynőjük mellett. A szeptember 11-i híres, „életünket és vértünket” jelenetet ő szervezte, s érdemeket szerzett abban is, hogy a rendek elismerték társuralkodónak Lotharingiai Ferencet. 1741 szeptembere óta Mária Terézia titkos tanácsosa, 1743-ban gróf, 1744-ben Arad megye főispánja. 1748-ban ő lett a magyar kamara elnöke, 1749-től a budai vár építkezési munkálatait is vezette. A kamaraelnöki tevékenysége idején a kamarai jövedelmek megsokszorozódtak. Hivatalnoki tevékenységével párhuzamosan értőn foglalkozott több százezer hektáros uradalmával. Új földművelési és állattenyésztési módszereket honosított meg. Hatvanban posztógyárat alapított. Emellett főúri rangjának és kiemelkedő jövedelmének megfelelő szinten élt. Gödöllői kastélya a rokokó kiemelkedő alkotása, amelyben 1751-ben vendéglátta, és lenyűgözte Mária Teréziát is.

Almássy, Apponyi, Andrássy, Balogh, Berényi, Brunswick, Cziráky, Dessewffy, Festetics, Forgách, Gyulai, Niczky, Pongrácz, Szapáry, Sztáray, Török stb. családok. Sokan emelkedtek fel hivatali érdemeik révén. Köztük a legnagyobb ívű pályát Grassalkovich Antal futotta be, aki kisnemesből kamaraelnök, főispán, hatalmas birtokok tulajdonosa, III. Károly alatt báró, Mária Terézia alatt gróf, az uralkodónő bizalmasa és magyarországi vendéglátója lett.

Mária Terézia, aki jelentősen kivette a részét egy új arisztokrácia formálódásában, nemcsak az új főnemességgel, hanem a régivel és a magyar nemesi társadalom egészével is jó kapcsolatokat igyekezett kialakítani, minden fent jelzett politikai feszültség és sokszor éles vita ellenére is. Mind több magyar fordult meg Bécsben, mind több magyar élt ott rövidebb-hosszabb ideig, s a magyar arisztokrácia jeles tagjai palotát vagy házat is fenntartottak a fővárosban. S nem csak azért, mert például a magyar udvari kancellária főurakat és nemeseket eleve Bécshez kötött. Mária Terézia tett azért, hogy egyébként is jellemző legyen a bécsi magyar jelenlét.

A kapcsolatok ápolását kiválóan szolgálta a *Theresianum* felállítása 1746-ban. Az intézmény, amelynek a vezetését a királynő a jezsuitákra bízta, diplomáciai vagy közigazgatási pályára készítette fel és összehozta a soknemzetiségű birodalom ifjú arisztokratáit és nemesseit. Az intézményben a bölcsészeti és jogi stúdiumok mellett komoly súlyt fektettek a modern európai nyelvek, nemkülönben a vívás, lovaglás, tánc tudományának elsajátítására is. Kezdetől jelen voltak itt a magyarok. 1746-ban a 24 növendék között ott volt Perényi András és Niczky József. 1746 és 1772 között az elvilágiasodó, rövidesen Sonnenfelset és Martinit is a tanárai között tudó iskolában több mint 100 magyar és erdélyi diák tanult. Andrássy, Apponyi, Bánffy, Batthyány, Brunswick, Csáky, Draskovics, Erdődy, Hadik, Haller, Teleki, Török, Zichy grófok, Balassa, Bornemissza, Eötvös, Meskó, Or-

Címer a Pálffy-palotán Bécsben

Címer az Esterházy-palotán Bécsben

czy bárók, de egyszerű nemesek is, a Balogh, Barcsay, Fáy, Fekete, Toroczky családok gyermekei is. 1772-ben lett a Theresianum diákja Széchenyi Ferenc, a Nemzeti Múzeum majdani alapítója, és ott tanult (későbbi) sógora, Festetics György is, akinek a keszthelyi Georgikon megalapítása fűződik a nevéhez.

S létrejött Bécsben egy kifejezetten a magyaroknak „kitalált” intézmény, a nemesi testőrség. 1760 tavaszán adták hírül, hogy Magyarország, Horvát-Szlavónia és Erdély

A Theresianum épülete Bécsben

Pálffy Lipót arcképe

nemesiből testőrséget állítanak fel. Úgy, hogy minden megye és nagyobb erdélyi szék 2-2, a kisebbek összevontan 2-2 nemesifjút ajánlanak. (Mária Terézia korában kellemes meglepetés lehetett, hogy a testőrök kétharmadának kellett csak katolikusnak lennie.) Az altisztekkel együtt a gárda 129 főből állt és 1760 szeptemberében eskették fel Pozsonyban. Kapitánya gróf Pálffy Lipót lett (volt még alkapitánya, fő- és alhadnagya). A felesketést követően a gárda bécsi székhelyére, a barokk Trautson-palotába vonult. Az uralkodónőnek októberben mutatkozott be. A testőrség három dandárra, a dandárok két alosztályra bomlottak. Mi volt a feladata? Az uralkodó és az uralkodóház tagjai körül kellett reprezentációs szolgálatot teljesíteni. Rész

A Trautson-palota Bécsben

kellett venni az országgyűléseken (ebből korszakunkban már csak egy volt hátra), ünnepi körmeneteken, a királyi család tagjainak temetésén stb. De ez nem vonatkozott az egész állományra. Ha például az udvar a schönbrunni kastélyban tartózkodott, egy dandár kísérte, ha Laxenburgban, akkor fél. Egy dandár vett részt úrnapi körmeneten, országgyűlésen, temetésen. Mivel nem csak az uralkodó mellett teljesített szolgálatot, a gárda nem minden tagja tartózkodott Bécsben. 1766 és 1781 között 12, majd 9 fő Pozsonyban, 1771 és 1778 között 26-an Milánóban teljesítettek szolgálatot. (A fenntartás és a létszám körül akadtak problémák. Egyes években félig sem volt feltöltve a gárda.)

Hogyan zajlott egy testőr - az uralkodó közelsége, a bécsi élet és a külföldi utazások miatt nyilván érdekes - élete? Katonásan, legalábbis reggel 6 és délután fél 4 között. Három kötelező tárgy volt: a hadmérnöki tudomány, a német és a francia nyelv. Ezek mellé lehetett további nyelveket választani, vagy jogot, geometriát, vegytant stb. tanulni. Nem véletlen, hogy a magyar testőröknek kiváló volt a nyelvi felkészültsége. 1774-ben például egy fő 7, nyolcan 5, tizenhármán 4, huszan 3 idegen nyelven tudtak. Ugyanekkor az akkori 55 testőr közül 45 végzett gimnáziumot, néhányan felsőbb iskolát is. A foglalkozások után kimenő következhetett, de tilos volt a kávéház és a kocsmák. A palotabeli vacsorát színházlátogatás követhette. Volt egy érdekes, bár érthető szabály, amelyet nem tudtak betartani. Az eredeti szabályzat szerint a testőrnek minimum 5 láb 8 hüvelyk (mintegy 180 centiméter) magasnak kellett lennie. De például 1797-ben, amikor éppen 67 fő volt a létszám, csak huszan feleltek meg ennek az előírásnak.

A testőrségnek, amelyet szívesen csodált meg „fellépései” során a bécsi hölgyközönség is, sokat köszönhet a magyar irodalom is. Báróczi Sándort, Barcsay Ábrahámot és legfőképpen Bessenyei Györgyöt. Bessenyei 1765-től 1773-ig volt a bécsi testőrség

tagja. A sokszínű birodalmi fővárosban, a francia, az angol, a német felvilágosodás eszméivel megismerkedve ébredt rá a magyar kultúra és tudomány megújításának szükségességére. A testőrségből való kiválása után egy ideig még Bécsben élt, támogatta Mária Terézia tanulmányi reformját. II. József azonban megvonta könyvtáróri tiszteletdíját, és 1782-ben elhagyta a birodalmi fővárost. 1772-től jelentek meg munkái, a talán legismertebb *A filozófus* 1777-ben, a *Holmi* 1779-ben. Nem sokkal később írta, de csak 1790-ben jelent meg, az *Egy magyar tudós társaság* iránt való jámbor szándék című művét, amelyben kifejti elképzelését arról, hogy egy nemzet boldogulásának (boldogságának) előfeltétele a kiművelt tudomány, ennek pedig a kulcsa a nagy többség miatt csakis a nemzeti nyelv lehet.

Nehéz lenne tagadni, hogy Bécsnek kiemelkedő szerepe volt a 18. század folyamán a magyar arisztokrácia és a köznemesség nagy csoportjainak „átmozgatásában”. Az udvari és az udvarral kapcsolatban álló hivatalok, a bécsi élet, a címek, rangok, kitüntetések, a Theresianum és a testőrség a főváros bűvkörébe vonták a magyar vezető rétegeket. Aligha tagadható, hogy abban a folyamatban, amelynek során a magyar arisztokrácia és a nemesség bizonyos csoportjai kiemelkedtek a vidéki elzártságából, s elkülönültek lassan saját társadalmi közegük „röghöz kötött” többségétől, Bécs alapvető szerepet játszott. Mint ahogy azt sem igen kell bizonygatni, hogy a jelzett társadalmi csoportok európai kitekintéssel, szélesebb körű és más jellegű műveltséggel rendelkeztek, mint elődeik. De komoly szellemi erjedés zajlott a 18. századi Magyarországon máshonnan kapott impulzusok következtében is.

Tanultak magyarok a bécsi egyetemen is - legtöbbször -, de a protestáns magyarok Hollandia, Svájc és főleg Németország egyetemei felé tájékozódtak. Németországban előbb Halle, aztán Jéna szerepe emelkedett ki. 1760 és 1799 között 629 magyarországi diák fordult meg Jénában. A mind

fontosabb célpont azonban a göttingai egyetem lett. Nem a hallgatók létszáma miatt, hiszen az a jénainál kevesebb volt. 1767 és 1808 között 285-en tanultak ott. Göttinga azért fontos a magyar szellemi élet szempontjából, mert akkoriban az volt Európa legkorszerűbb egyeteme. Ott működött 1769 óta a kor leghíresebb tanára, a történész, statisztikus, Kelet-Európa-kutató, a finnugor nyelvrokonság elméletével is komolyan foglalkozó polihisztor, August Ludwig Schlözer is. Folyóiratai, a *Briefwechsel*, majd a *Statsanzeigen* cikkei is foglalkoztak Magyarországgal, tudósítói között ott voltak egykori magyarországi tanítványai. Göttinga

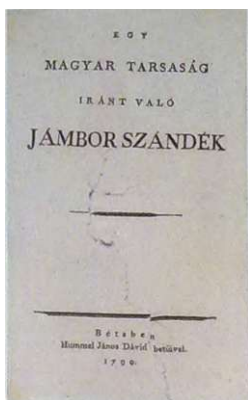

Báróczy Sándor képmása

Lovas testőr
a 18. században

Bessenyei György: Jámbor szándék. Bécs, 1790

Hangverseny a bécsi Redoutban. Martin van Meytens olajfestménye, 1763

fontosságát a magyar szellemi élet szempontjából akkor értjük meg igazán, ha megnevezünk néhány ottani magyar és erdélyi diákot. Asbóth János, Budai Ézsaiás, Cornides Dániel, Barczafalvi Szabó Dávid, Berzeviczy Gergely, Bolyai Farkas, Gyarmathi Sámuel, Körösi Csorna Sándor, Péczeli József, Podmaniczky József, Rát Mátyás, Rumy Károly György, Schwartner Márton, Schedius Lajos stb. Nem mellékes, hogy nem csak későbbi jeles tudósok és literátorok, hanem a politikában és a bürokráciában szerepet vállaló jeles főnemesi és birtokos családok tagjai is megfordultak Göttingában: a Bánffy, Bethlen, Kemény, Podmaniczky, Prónay, Rhédey, Teleki, Weselényi, Zay és más családok tagjai.

Ha szellemi erjedésről és a magyar szellemi élet európai színvonaláról beszélünk,

feltétlenül szólnunk kell a 18. században Magyarországon is szárba szökkenő szabadkőművességről. A szabadkőművesség a középkorra nyúlik vissza, a modern kori szabadkőművesség kezdete pedig 1717-re, amikor Londonban megalakult az angliai nagypáholy. A művelt embereket tömörítő, a társadalmi egyenlőtlenséget, rangkülönbséget a páholyon belül nem ismerő, alkotmánya szerint apolitikus és tagjaitól sokáig a vallásos hitet megkövetelő, a szabadság, egyenlőség, testvériség elvét valló szervezet kissé patetikusan szólva a világ rendjének jobbításával foglalkozott. A londoni nagypáholy elvileg a világ önálló páholyokban működő szabadkőműveit akarta összefogni. 1723-ra megszületett a szabadkőművesség alkotmánya, elkészült legendákkal tele, mesészerű története. Egyre több páholy ismerte el a londoni nagypáholyt a szabadkőművesség központjának, és viharos gyorsasággal szaporodtak Anglián kívül és Európán kívül is. A francia kőművesség egy ága hamarosan új utakra tért, voltak átmeneti konfliktusok az angliai szabadkőművességen belül is. A mozgalom azonban a belső viták - rítuskülönbségek, a szabadkőműves múlt bizonyos elemeinek mássága - ellenére is töretlenül hódított. A negyvenes években már működött az első bécsi páholy is, tagjai között tekintélyes magyarokkal. De a mozgalom gyökeret eresztett Magyarországon, Horvátországban és Erdélyben is. H. Balázs Éva számításai szerint az 1770-es években 600-ra, az 1780-as években 1000 főre tehető számuk. Döntő többségükben nemések és protestáns vallásúak lettek tagok. A szervezet alapvetően, a szó jó értelmében kozmopolita, de a magyar szabadkőművesek mégis főként magyar problémákkal foglalkoztak. Az 1770-es években kidolgozott alkotmányukból kiderül, hogy a szabadkőművesség célja valóban a világ jobbítása volt, pontosabban, elmélkedések arról, hogyan lehetne jobbítani a világot. Az alkotmány különböző hivatáscsoporthoz tartozó tagjaitól azt kérte, írják meg

véleményüket arról, amihez érteniük kell. Csak egy-egy kérdés a nagyon sokból példaként. A papok például arról vitatkoztak, mi a jobb, ha a polgár erkölcsileg kifogástalan ateista, vagy bectelen istenfélő ember? A katonák arról, mi a jobb, a zsoldos-, vagy a honi hadsereg? A hivatalnokok arról, szükséges-e emelni a népesség számát, ha igen, hogyan, betelepítésekkel vagy másként? A moralisták arról elmélkedtek, hogyan javíthatók az erkölcsök. A jogászok arról gondolkodtak, jó-e a magyar alkotmány, meg kell-e tartani abban az állapotban, amelyben van?

Aligha kell bizonygatnunk, hogy a magyar szabadkőművesek az ország sorskérdéseiről elmélkedtek. S miután azt a szellemi arisztokráciát tömörítették, amelynek tagjai közül sokan fontos politikai, közéleti, hivatali pozíciót töltöttek be, áttételesen hatásuk is volt az ország sorsának alakulására. S az alkotmányuk alapján az sem meglepő, hogy a szabadkőművesek közt alapvetően megvolt a fogadókészség a finom terézianus reformokra, és jó ideig ott álltak majd a „türelmetlen” II. József mögött is.

A század folyamán nemcsak az arisztokrácia alakult át, nemcsak széles, főleg nemesi rétegek ismerkedtek meg a felvilágosodás tanaival, és hoztak haza új típusú ismeretanyagot külföldi tanulmányaik után, hanem változott, modernizálódott és komfortosabb lett az ország is.

A 18. század elején az országon átutazó Lady Montagu, híres angol író nő még azt írta, hogy nincs a világon lehangozóbb, mint Magyarországon utazni, ahol szinte embert sem látni. A 18. század végén a szász utazó, Hofmannsegg nem arról számolt be, hogy Magyarországon itt lenne a Kánaán, de sok városról, sok épületről, palotáról, az út- és postahálózatról elismerően nyilatkozott. Az ország valóban regenerálódott. Templomok sora épült vagy épült újjá, amelyekben a korszak elején a szerzetesrendek játszottak főszerepet. Épültek és bővültek a püspöki székesegyházak. De nemcsak az egyházi építkezések

indultak be, hanem a világiak is. Sem az egyházi, sem a világi építkezéseket nem érdemes részletezni, mert lehetetlen vállalkozás lenne. Inkább egy szám: csak Mária Terézia uralkodása alatt több mint 200 kastély épült. S ha mégis ki kellene emelni valamit, emeljük ki a század legelejéről Savoyai Jenő ráckevei barokk kastélyát, a gödöllői Grassalkovich-kastélyt, amelyet

Szabadkőműves mesterkötény, 18. század

A katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztje

Esterházy Miklós herceg (1714-1790)

A század egyik leggazdagabb vagy a leggazdagabb főura, Esterházy Miklós herceg kivételesen sokat köszönhetett a véletlennek. A hercegi címet nagyapja, Esterházy Pál (1635-1713), 1681 -től nádor szerezte 1687-ben, de csak az elsőszülött fiú utódokra szóló érvénnyel. Miklós apja csak Pál nádor hetedik fia volt. Aztán az apa mégis megszerezte/megörökölte a hercegi címet, amely a halála után fiára, Pál Antalra (1711-1762) és annak halála után másik fiára, Miklóssra szállt.

Esterházy Miklós a pályáját katonaként kezdte. 1743-tól részt vett az osztrák örökösödési háborúban, harcolt a németalföldi és németországi hadszíntereken, ott volt az 1745-ös porosz-osztrák béketárgyalásokon. Részt vett a hétéves háborúban, az 1757. júniusi kolini csatában személyes bátorságával is kitűnt, Mária Terézia altábornaggyá léptette elő.

1762-ben megörökölte a hercegi címet (aztán elérte, hogy 1783-ban valamennyi lezármazottjára kiterjesztették azt) és Sopron megye főispánságát. Aztán, egyebek mellett, Aranygyapjas Rendet is kapott, amely a kor egyik legmagasabb kitüntetése volt. 1764-ben a nem sokkal korábban felállított bécsi magyar testőrség kapitánya (1787-ig). 1764-ben részt vett II. József frankfurti római királyi koronázásán, ahol a cseh választófejedelmet képviselte. Katonai karrierje is töretlenül ívelt tovább. 1768-ban tábornagy. 1778-ban

saját költségen kiállított huszárokkal részt vett a bajor örökösödési háborúban.

A hercegi uradalom központja eredetileg Kismarton volt. Bátyja, Pál Antal is kedvelte a tudományokat és a művészeteket. Még az ő idején alakult meg G. Werner vezetésével az a zenekar, melynek 1761 -től helyettes karmestere, majd évtizedekig a vezetője volt Haydn. Már Pál alatt fényes udvari ünnepségek és élénk zenei élet zajlott ott. 1761 -ben kezdődött az új színház építése a kismartoni kastély parkjában. Miklós folytatta bátyja hagyományait. „Átvette” tőle Haydnt is. Kismarton Eszterháza felépítéséig maradt művészeti központ, az utóbbi építése valószínűleg a hatvanas évek közepén kezdődött el. Színháztermében az első előadásra - egy Haydn-opera bemutatására - 1768-ban került sor. A korábbi kismartoni ünnepségek 1770-től „költöztek” át Eszterházára, de az építkezések még a nyolcvanas években is zajlottak. Az 1772-es ünnepségeken ott volt, és meg is örökölte Bessenyei György is. Ennek az évnek a terméke Haydn ismert Búcsúszimfóniája. 1773-ban Mária Terézia látogatásához (is) fényes ünnepségek kötődtek. A vigasságok mögött több megyére kiterjedő, több száz-ezer hektáros birtokok, több száz falu, több mint 20 000 jobbágy állt ott anyagi „fedezetül”. Utódai nem folytatták Esterházy Miklós művét. Halála után néhány éven belül Eszterháza fénye elhalványult.

A ráckevei Savoyai-kastély

Kosáry Domokos a hazai rokokó kastélytípus mintájának tart, és amely 1744 és 1750 között épült, Mária Terézia elismerését is kiváltotta, és amely számos más kastély

mintája lett. Emeljük még ki az eszterházai (fertődi) kastélyt, Esterházy Miklós „alkotását”, mely építésének fő szakasza az 1760-as évek közepén zárult.

Újjáépültek - sokszor romjaikból - a városok is. A század elején jelentéktelen Buda és Pest a nyolcvanas években már a helytartótanács, a kamara, a főhadparancsnokság, a kúria (a hétszemélyes és a királyi tábla) és az egyetem székhelye volt, a két várost elbontható hajóhíd kötötte össze, II. József alatt a várban már színház működött. A budai vár újjáépítése már III. Károly alatt elkezdődött, aztán Mária Terézia alatt újraindult. Megépült több főúri palota, már a század elején elkészült a régi városháza. A politikai fővárosban, Pozsonyban is átépült a vár, és épültek fő-

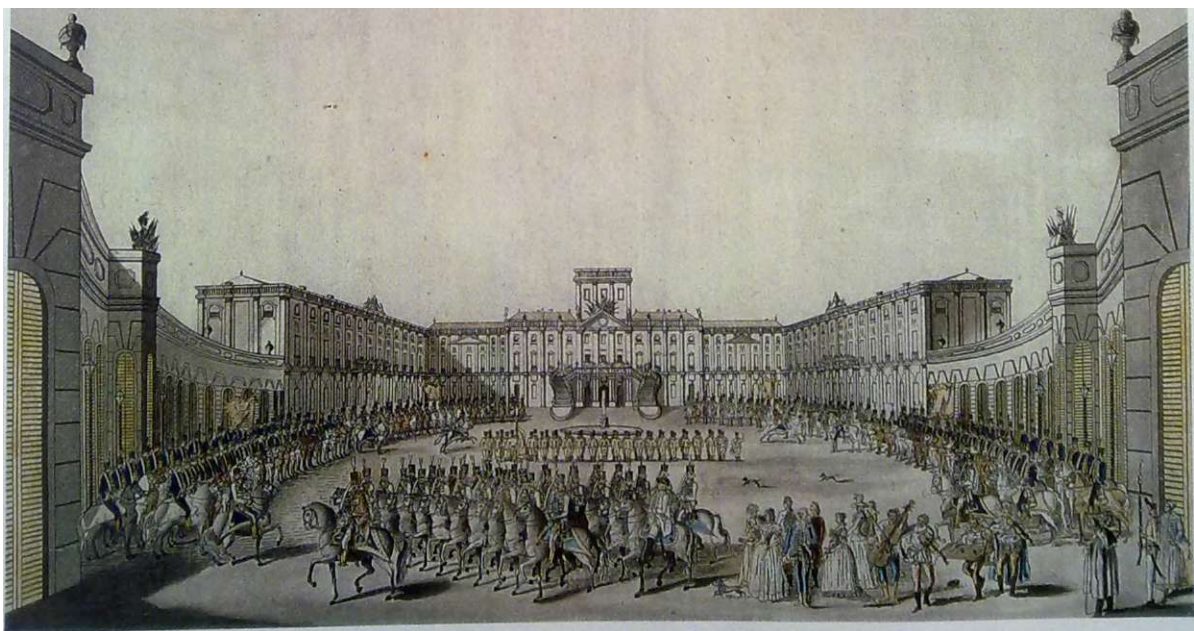
A gödöllői Grassalkovich-kastély

úri paloták. Sok város a század folyamán nyerte el jellegzetes késő barokk külsejét, s feltűntek a korai klasszicizmushoz közelítő épületek.

A század jeles építészei közül csak néhány név és alkotás. Ifjabb Johann Lucas Hillebrandt (ráckevei Savoyai-kastély), Fischer von Erlach (temesvári székesegyház), Anton Erhard Martinelli és Fellner

Jakab (egri líceum), Franz Anton Hillebrandt (pozsonyi vár, budai vár), Isidore Canevale (váci székesegyház és diadalív), Mayerhoffer András (gödöllői Grassalkovich-kastély egy része), Oraschek Ignác (a gödöllői kastély továbbépítője), Melchiorr Hefele (a fertődi Esterházy-kastély egyik alkotója), Jean Nicolas Jadot (budai vár) stb.

A hercegi palota
Eszterháznál, Esterházy
Antal főispán beiktatásakor,
1791. Rézmetszet

A felvilágosult abszolutizmus kísérlete.

II. József

A türelmetlen reformer • 82

A felvilágosodás és a despotizmus jegyében • 85

Az abszolutizmus és a felvilágosodás bukása • 99

A türelmetlen reformer

Az ifjú II. József meglehetősen korán kezdte politikai pályáját, félévesen.

AZ 1741-es, híres és túlszínezett „életünket és vérünket” jelenet után néhány nappal Mária Terézia bemutatta őt a pozsonyi országgyűlés résztvevőinek. Húszéves korától részt vett az akkor létrehozott államtanács ülésein, 23 éves korában pedig már római király volt. Egy év múlva, apja, Lotharingiai Ferenc váratlan halála után pedig császár, és mint korábban az apja, társuralkodó Mária Terézia mellett. Arra azonban, hogy a Habsburg-birtokokat átvegye, még 15 évet kellett várnia. Pedig programja már volt. Pillantsunk bele valószínűleg 1763-as *Álmodások* című írásába, és azonnal rá fogunk jönni, hogy a magyarországi politika alapelveit papírra vető Kaunitzcal való kapcsolat - a részvétel az államtanács ülésein - nem maradt nyom nélkül.

Az özvegy Mária Terézia fiaival. Olajfestmény

„Két alapelv szerint kell cselekedni: [az egyik] a korlátlan hatalom, hogy mindent megtehezzünk az állam javára, [a másik], hogy az államot külső segítség nélkül fenn tudjuk tartani. E két cél elérése érdekében a következőket vélném szükségesnek: Törjük le, és szegényítsük el a nagyokat, mivel nem tartom hasznosnak, hogy léteznek kiskirályok és kiváltságos alattvalók, akik jólétükben nem is törődnek az állam sorsával. Alapelvnek tekintem, hogy alattvalóként minden ember szolgálattal tartozik az őt támogató, óvó és számára igazságot szolgáltatató államnak mindabban, amire őt az állam - melynek az uralkodó a szócsöve - képesnek ítéli, s nem saját kényelme és tetszése vezérli. (...) Ez zsarnokság érzetét kelti, de abszolút hatalom nélkül, - amelyről fenn szoltam, s amely lehetővé teszi, hogy olyan szabályok, statutumok, eskük ellenében cselekedjünk, amelyeket az országok szoborként tisztelnek, és amelyek, ha ésszerűen megvizsgáljuk, csak kárukra vannak-nem lehetséges, hogy egy állam boldog legyen, sem pedig az, hogy egy uralkodó nagy dolgokat vigyen véghez. Alapvetően, hogy nagy gépezet irányítására alkalmasabb egy - legyen bár közepszerű - ember, mint tíz kiváló, ha azoknak minden egyes cselekedetüknél előbb egyetértésre kell jutniuk. Isten óvjon attól, hogy megsértsek már megtett fogadalmakat, de úgy hiszem, hogy meg kell próbálni meggyőzni az országokat és megértetni velük, hogy mennyire hasznos számukra az a korlátozott despotizmus, amelyet én javasolok. Ezért úgy tervezném, hogy egyezséget köthetnénk az országokkal, és 10 évre teljhatalmat kérnék tőlük, hogy megkérdezésük nélkül cselekedhessem meg mindazt, ami jólétüket szolgálja.

Amint ezt elértem, a földesurak lennének a következő ellenfél. Földesúri birtokaikat kettős földadással sújtom (...)”

Még néhány gondolat. Ha elszegényítené a földesurakat, akkor természetesen számúzná a pompát az udvarból is. „A belső erő, a jó törvények, a törvények szigorú megtartása, a rendezett pénzügyek, a tiszteletet parancsoló hadsereg, a virágzó ipar, a tisztelettel övezett uralkodó - mindez jobban illene Európa egyik legnagyobb udvarához, mint a bankettek, az ünnepségek, a drága kelmék, gyémántok, arannyal díszített termek, arany étkészletek, szánhajítások stb.” A legfőbb érték szerinte az állam szolgálata, és e téren ajánlások, rokoni kapcsolatok és az ősök érdemei semmit nem számítanak. Csak a személyes érdem számít. Le kell számolni a fölösleges bürokráciával. Meg kell reformálni a teljes államapparátust. Véleménye szerint csak két jól működő szerve volt a birodalomnak: a haditanács és az *Oberste Justizstelle*. Ami az örökös tartományokat illeti, elképzelése szerint elég lenne az irányításukra egy kancellária, és elég lenne egy pénzügyi hatóság. A többi birtokokat illetően: Németalföldre és Itáliára közösen, Magyarországra külön egy-egy kancelláriát kellene működtetni, de ezek fölöttes szerve is a bécsi államtanács lenne.

Magyarországot illetően figyelemre méltó sorok az alábbiak: „Úgy gondolom, tenni kell azért, hogy boldogítsuk ezt az országot, mielőtt, ésszerű módon, valamilyen több hozzájárulást kívánhatnánk tőle. Hogy ezt elérjük, meg kell reformálni belső rendjét, meg kell könnyíteni a magyar termények piaca jutását, meg kell alapozni kereskedelmét, [s] főként a népesség gyarapodására és az ifjúság nevelésére kell törekedni. Meg kell győzni az idősebbeket, akik belátóbbak, hogy a[z ország] javáról van szó. Főleg nem szabad semmiféle gyanút hagyni bennük azíránt, hogy megsértjük kiváltságait. Önmagában egy [kiváltságot] sem kell megtartani, de csak oly esetben lehet ezeket megsérteni, amikor biztosak vagyunk abban, hogy elérünk célunkhoz.” Magyarország - olvassuk tovább - akár egy második Peru is lehetne a birodalom számára, ha megfelelő terheket viselne, aminek az elérését József nem tartotta lehetetlennek. Aztán mintha Kaunitzot olvasnánk: a főnemességet méltóságokkal vagy megfélemlítéssel meg kell nyerni. A kisenemességet szintén, ami nem nehéz: meg kell védeni a nagyokkal

A schönbrunni kastély látképe

Ereklyetartó. Mária Terézia ajándéka gróf Erdődy Gábor egri püspöknek, 1744

II. József és a II. (Frigyes) találkozója, 1770.
Rézmetszet

II. József koronázási ebédje német-római császárrá történő koronázásakor, Frankfurtban, 1765. Olajfestmény

szemben, és tisztségeket kell juttatni neki. S megnyerhetők az alattvalók is, ha megvédjük őket a nemesi zsarnokságtól és megkönnyítjük, hogy eladhassák terményeiket stb.

Tehát 10 év egyeduralom, korlátozott, finoman machiavellista despotizmus. Ezt óhajtotta a huszonéves főherceg. De várnia kellett, mert császárként és társuralkodóként ugyan befolyásolta a birodalmi politikát, de amíg élt, az anyja uralkodott. Szereztetjes konfliktusokkal teli másfél évtized következett. A császár készült az egyeduralomra és kihasználta az időt. Ő volt a kor legnagyobb utazója. Részen Falkenstein grófként (birodalmán kívül), részben inkognitóban, részben császárként, de min-

dig a lehető legtakarékosabban, többször beutazta örökös tartományait és királyságait, de beutazta Európa jó néhány régióját is. A teljesség igénye nélkül: 1764-ben megtekintette az alsó-magyarországi bányavárosokat, ugyanebben az évben jár Cseh- és Morvaországban, 1766-ban újra ugyanott, de Sziléziában és Szászországban is, 1768-ban a Temesi Bánságban, 1769-ben Itáliában (ott később többször is). 1769-ben és 1770-ben találkozott II. Friggyessel Neissében és Neustadtban. 1770-ben magyarországi út következett, 1773-ban Erdély és Galícia, a következő évben Horvátország és Szlavónia, 1777-ben Franciaország, ahol mások mellett húgát és sógorát, Marie Antoinette-et és XVI. Lajost látogatta meg. 1779-ben újra Morvaország és Csehország volt soron, majd Felső-Ausztria és az Innegyed. 1780-ban és 1787-ben (utóbb már egyeduralkodóként) járt Oroszországban. Egyeduralkodóként kereste fel Belgiumot, ahhoz kötve Hollandiát és újra Franciaországot, és járta be ismét többször is Magyarországot, csatolt részeit és Erdélyt.

Közben gyakran konfliktusba került anyjával, részletkérdésekben (viselkedés, puritán ruházkodás, leereszkedés az alsóbb néprétegekhez stb.) és fontos ügyekben. Ilyen volt Lengyelország első felosztása (1772), amelyet osztrák részről ő hozott tető alá, Mária Terézia nem nagy öröme. S ilyen volt a vallásügy. A jezsuita rend feloszlását nem bántó, a magyarországi püspökségeket jelentősen átszervező, a klérustól több-kevesebb eredménnyel pénzt követelő Mária Terézia egy szempontból bigott volt. Elvi ellensége volt a toleranciának, s anyai bánatára fiában annak elszánt hívét kellett felfedeznie.

Mire átvette örökségét, II. József túl volt két házasságon. Eltemette mindkét, anyja által választott feleségét, a szeretett (pármái) Izabellát, a nem szeretett (bajor) Mária Jozefát, és eltemette szeretett kislányát is. Nem óhajtott többé megnősülni. Uralkodni akart. Majdnem 10 évet kapott rá - mint egykor óhajtotta.

A felvilágosodás és a despotizmus jegyében

Alig három hónapja vezette az ügyeket II. József, amikor 1781-ben utasítást adott a kormányzások vezetőinek. Az állam vezetéséből ki kell irtani a meglévő hibákat, kezdte, és ehhez a magas hivatalnokoknak az alábbiakhoz kell tartaniuk magukat: „Az udvar, valamint az ország alkotmányának minden tárgyában, a bevételekben és a kiadásokban, a meghozott törvények alkalmazásában (egyedüli kivételt képeznek az igazságszolgáltatási ügyek és perek) a meggyőződés, valamint alapos megfontolás alapján kialakított döntés és az irányvonal megválasztása teljesen és kizárólag tőlem függ.” Nincsenek formalitások, nincs munkaidő, felső és alsóbb vezetőknek mind az udvarban, mind az országokban folyamatosan és kizárólag a munkára kell koncentrálniuk. S a császár áll rendelkezésre. Bármikor fel lehet keresni, a kérdéseket, a gyors ügyintézés érdekében, szóban kell feltenni és megvitatni, „mert az irkafírka elveszi az időt”. Az uralkodó lendülete elsőpró volt. Bécsben és a birodalomban valami egészen új és szokatlannak kezdődött. Szalonképes lett a katonai egyenruha, alapelv a szigorú takarékoskodás és a kormányzati stílus, illetve az irkafírka és a fölösleges viták mellőzése. De József nem csak a fölösleges vitákat mellőzte: a szükséges vitákat és a kompromisszumokat sem nagyon ismerte.

Az *Álmodozásokban* rég bejelentette, hogy a takarékoskosságot magán és maga körül kezdi. Ott kezdte. Hajadon nővéreit kolostorba küldte, Mária Terézia udvarhölgyeitől és személyzetétől megvált, leszállította a nyugdíjakat és leszállította, részben megszüntette a kegydíjakat. Aztán igen hamar rátért a katolikus egyházra, nem csak a takarékoskosság jegyében.

II. József és nővérei. Joseph Hausinger olajfestménye

Már 1781. márciusban megújította Mária Terézia 1767-es *Placetum regium*át, és elrendelte: mivel minden pápai bulla,

II. József feloszlátja a szerzetesrendeket. Rézmetszet

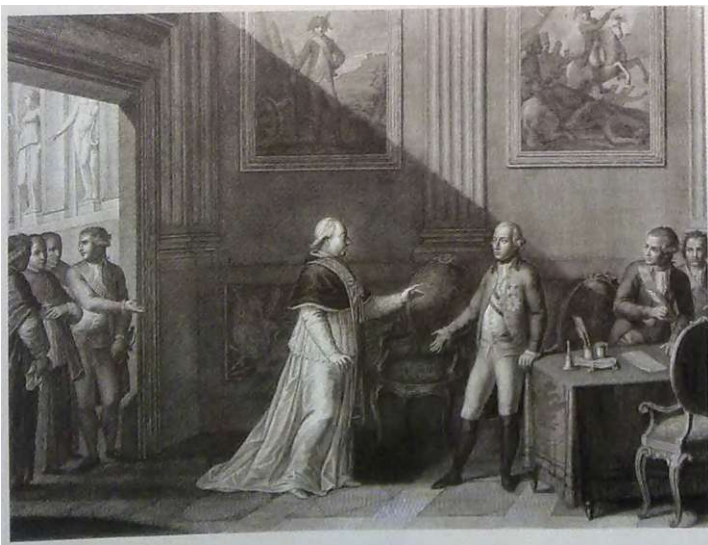

A türelmi rendelet emlékérmé, 1782

bréve és rendelet hatással van az államügyekre, minden örökös tartományra nézve az a szabály, hogy ezeket eléje kell terjeszteni, és jóváhagyása nélkül nem lehet közzétenni. Magyarországon a továbbiakban a pápai rendeleteket a helytartótanácsra és a kancellárián át kellett az uralkodó elé juttatni.

(Egyébként nemcsak a pápai, hanem minden külföldi egyházi vezetői óhajra/rendeletre vonatkozott a királyi tetszvényjog.) A szerzetesrendeket ugyanekkor a megyés püspökök alá rendelte, kivonva Róma és külföldi rendfőnökeik alól. A magyar püspöki kar mindkét rendelet ellen háborgott és tiltakozott, de hozzá kellett szoknia: hiába. 1782. januárban elkezdődött a szerzetesrendek feloszlata. Előbb a kamalduli, karthauzi, kapucinus, klarissza, később a bencés, cisztercita, domonkos, ferences, pálos, premontrai rend eltörlésére került sor. Majd 134 kolostort és 6 apácazárdát zártak be Magyarországon. József célja kétségtelenül pénzszerzés is volt, de a pénzt a plébániák számának növelésére és a lelkészek helyzetének jobbítására szánta. Nem mellékesen: a szerzeteseknek végkielégítést adatott, és - finomabb vagy kevésbé finom módszerekkel - szeret-

II. József és VI. Pius találkozása Bécsben, 1782. március 24.

A türelmi rendelet allegóriája

te volna visszaterelni őket a plébánosi vagy kápláni szolgálatba. (Hogy időben kissé előreugorjunk, erőfeszítéseit e téren siker koronázta. Uralkodása elején 3578, a végén 4789 plébánia működött az országban.) A kolostor- és zárdabezárások természetesen nemcsak pénzt (egyházi javakat) hoztak, hanem gonddal is jártak. Ennek tudomásul vétele és jelzése volt, hogy miközben II. József a helytartótanácsban rövidesen szinte teljesen megszüntette a bizottsági rendszert, 1782. szeptember 10-én ugyanott létrehozta az egyházügyi bizottságot, amelynek egyebek mellett a (római és görög) katolikus egyházi ügyek, kegyes alapítványok, a lelkésszépítész, novembertől a vallásalap és a feloszlott szerzetesrendek vagyonának a kezelése volt a feladata. (A magyar egyházi bizottság felállítását egyébként megelőzte az udvari egyházügyi bizottság létrehozása 1782. augusztusban.)

Még a szerzetesrendek egy csoportját felosztó rendelet előtt születtek meg a toleranciarendeletek. A magyar rendelet 1781. október 25-én, s legfontosabb pontjainak egyike volt, hogy hivatalvállalás esetén

nem számított többé a felekezeti hovatartozás. Emlékezzünk, hogy a III. Károly alatti szabályozás egyebek mellett olyan eskü letételét írta elő a hivatalnoknak, ami elvileg lehetetlenné tette, hogy hithű nem katolikus letegye, és ami ahhoz vezetett, hogy a felekezeti színes Magyarország hivatali kara felekezeti szinten teljesen egyszínű képet mutatott. A rendelet engedélyezte továbbá a magán vallásgyakorlatot a kálvinista (helvét), a luteránus (ágostai) és a görögkeleti (görög nem egyesült) felekezet híveinek mindenütt, ahol addig ez a jog nem illette volna meg őket. *„Ezt a magán vallásgyakorlatot nem szabad abban a korlátozott értelemben felfogni, ahogyan azt addig Magyarországon értelmezték, hanem úgy akarjuk érteni, hogy az ágostai és helvét hitvallásúaknak, valamint a görög szertartású nem egyesülteknek minden olyan, nyilvános vallásgyakorlattal nem bíró helyen, ahol van száz nem katolikus család, és ezeknek van elegendő, törvényes úton biztosított fedezetük imaházak, lelkészlakok, tanítólakások építésére (...) legyen szabad (...) imaházakat (...) felépíteni.”* (Ott, ahol korábban szabad volt a nyilvános vallásgyakorlat, a továbbiakban is szabad. Egyidejűleg érvényben maradt Horvátországban, Szlavóniában és sok szabad királyi városban az uralkodó vallást preferáló korábbi törvények és kiváltságok, amelyek tiltották más vallás nyilvános gyakorlatát. Mostantól azonban a rendelet ott is engedélyezte a magán vallásgyakorlatot.) A továbbiakban a katolikus papok - ha nem hívják őket - ne tolakodjanak oda a nem katolikus betegekhez - olvassuk. Aztán: *„...legyen szabad a nem katolikus lelkészeknek a saját vallásukhoz tartozó rabokat nemcsak a börtönben meglátogatni (...), hanem a halálos ítélet végrehajtásához is kikísérni”.* A fenti három felekezethez tartozók saját tanítót alkalmazhattak. Ha nem lenne saját vallású iskolájuk, eldönthetik, gyermekeiket katolikus vagy más iskolába küldik. Külön pont szól arról, hogy meg kell vizsgálni a kálvinisták és luteránusok pana-

sait, amelyeket a *Ratio Educationis* miatt nyújtottak be, amely szerintük sérelmesen érintette vallásukat. Szintén külön pont tiltja meg azt, hogy katolikus püspökök ellenőrizzék a protestáns lelkészeket. A protestánsok tarthatnak zsinatot is, de előzetesen be kell jelenteni a tárgyalandó pontokat, a zsinaton pedig két királyi biztos vesz részt (az egyikük katolikus).

A rendelet a fentiek ellenére nem véletlenül „csak” toleranciarendelet, és nem a vallás szabadságáról szóló okmány. Az engedélyezett imaházaknak nem lehetett például tornyuk, utcára nyíló bejáratuk és harangjuk. Nem volt egyenjogúság a gyerekek vallásáról szóló új szabályban sem. Korábban a vegyes házasságban született gyerekeknek a katolikus hitet kellett követniük. Mostantól ha az apa katolikus, akkor valamennyi gyerek, ha az anya katolikus, az apa más vallású, akkor a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk vallását követik. S természetesen megjegyzendő, hogy a türelem csak a fenti felekezetre vonatkozott, másokra nem, és természetesen nem vonatkozott a „tűrés” az ateistákra sem. (A zsidókra vonatkozóan később külön türelmi rendelet született.) Bizonyos korlátokat, így a harangra, toronyra, bejáratra vonatkozót a későbbiekben József eltörölt.

Az egyébként a katolicizmus mellett elkötelezett uralkodó a korszellem mellett elkötelezett rendeletéért korántsem csak köszönetet kapott. A katolikus klérus mellett a vezető kormányzésekben is sok katolikus ellenséget szerzett magának, a kedvezményezett

Keresztelőkanna
a Deák téri evangélikus
templomból, 1787

Füstölő vagy
tömjénező a mohácsi
szerb ortodox
templomból,
18. század
második fele

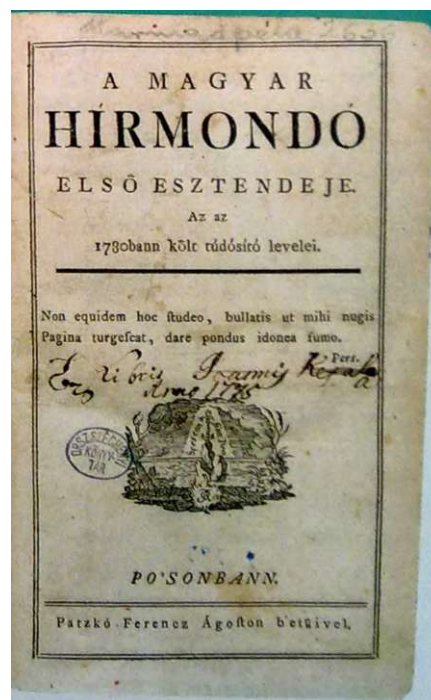
protestánsok között pedig sokan kevésnek találták azt, amit „kaptak”. Az egyházi reformok, főként a szerzetesrendek feloszlatása és bizonyos pápai bullák betiltása miatt 1782-ben aggódva látogatott Bécsbe a pápa is, de a változások érvényben maradtak és folytatódtak.

Egyház- és vallásügyi rendelkezések közepette a császár gyorsan újjászervezte a birodalmi cenzúrát is. 1781. június 11-i rendelete ugyan nem törölte el a könyvvizsgálatot, de - jóllehet nem könnyű értelmezni az ilyesmit - csak az erkölcstelen, a vallás- és államellenes stb. könyveket tiltotta. Ezzel szemben engedélyezte a kritikát, akár a császár személyével kapcsolatban is, feltéve, hogy a szerző vállalja a művét. 1781-től birodalmi szinten az újjászervezett udvari cenzúrabizottság felügyelte a könyveket, a következő évben került sor a magyarországi cenzúraügy átszervezésére. Itt a cenzúrában a helytartótanács már III. Károly

óta illetékes volt. A tanács vallásügyi bizottsága foglalkozott vele (kivéve 1763–1765-öt, amikor a cenzúraügy átmenetileg átkerült az esztergomi érsekhez). A magyar cenzúraügy átszervezésének előkészítése a magyar kancellária és a helytartótanács, ott főleg a tanulmányi bizottság bevonásával zajlott. Ez előzte meg az 1782. június 8-i magyarországi cenzúrarendelet kiadását. Eszerint a korábbi pozsonyi (exjezsuita cenzorokból álló) cenzúra megszűnt, és helyette a helytartótanács mellett revizori hivatal jött létre. Revizorok működnek majd az egyetem és az akadémiák mellett is. A revizorok a dolgukat a helytartótanács irányítása alatt végzik, amelytől megkapják a bécsi cenzúrabizottság által engedélyezett és tiltott könyvek listáját, és annak alapján járnak el a külföldi könyvek átvizsgálásában. A hazai, kisebb jelentőségű könyvek kéziratát a helytartótanács referense ellenőrzi, fontos műveket

Magyar nyelvű újságok, folyóiratok

II. József nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a nyelvrendelet nem irányul a magyar nyelv ellen. Ésszerű oka van: a birodalmi ügyek intézésének egyszerűbbé tétele. Így is volt. Az ő uralkodása alatt bontakozott ki a magyar nyelvű hírlapirodalom. Még Mária Terézia engedélyezte, és 1780. január 1-jén jelent meg az első magyar nyelvű újság Pozsonyban, a *Magyar Hírmondó*. Első szerkesztője a volt göttingai diák, Rát Mátyás volt. József trónra lépte után is megjelent. 1786 végétől Bécsben megindult a második magyar nyelvű újság, a *Magyar Kurír*. Szacsvey Sándor szerkesztésében, aki korábban (Rát Mátyás, Mátyus Péter és Révai Miklós után), közel két évig a *Magyar Hírmondó*-t szerkesztette. A *Magyar Hírmondó* 1788-ban megszűnt, illetve átalakult, és *Magyar Merkurius*, majd *Magyar Merkúr* néven Pesten jelent meg még egy évig. 1789-ben szintén Bécsben indult a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című magyar nyelvű újság Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében (1792-től *Magyar Hírmondó* címen). A korszak végén megjelentek az első magyar nyelvű folyóiratok is. 1787-től a *Magyar Kurír* melléklete a *Magyar Múzsza*, szintén 1787 elejétől a *Magyar Hírmondó* melléklete a *Pozsonyi Magyar Múzsza*. 1788-ban jelent meg az első önálló magyar nyelvű folyóirat, a kassai *Magyar Museum*, majd 1789-ben Kazinczy Ferenc lapja, az *Orpheus*.

Magyar Hírmondó. Pozsony, 1780

a bécsi cenzúra. A továbbiakban a cenzúraügyeket a helytartótanácsban nem a választási bizottság tárgyalja, hanem a teljes tanácsülés stb. Mindez az 1783. január 31-i rendeletben azzal egészült ki, hogy József a gimnáziumok igazgatóit is megbízta revizori feladatok ellátásával. A rendelet „magyar” szempontból sérelmesnek tekinthető, hiszen a magyar szervezet csak azoknak a kéziratoknak és könyveknek az elbírálásában kapott (örökölt meg) szerepet, amelyek nem szerepeltek a Bécsben összeállított jegyzékekben. A vallási bizottság kikapcsolása a cenzúraügyből azonban kétségtelenül előnyökkel járt. Szabadabb szellemű könyvek jelentek meg.

Egyház-, vallás- és cenzúraügyi rendelkezéseivel párhuzamosan, és azokat követően tanügyi reformok életbe léptetésére is sor került. A császár 1782-ben Van Swieten vezetése alatt - a birodalmi tanügy központosításának jegyében - új udvari tanulmányi bizottságot hozott létre. 1783 decemberében a magyar és az erdélyi tanulmányi ügyeket e bizottság fennhatósága alá rendelte. A helytartótanácsból érkező tanulmányi iratokat eztán a magyar kancellária az udvari tanulmányi bizottságnak továbbította, s azokat ott a kancellária egy tanácsosa adta elő. A magyar tanulmányi ügyek eztán a kancellárián keresztül az uralkodó elé kerültek, az uralkodói döntés pedig királyi leirat formájában jutott a helytartótanácsához. Aztán, 1784 márciusában a helytartótanácsban új tanulmányi bizottság jött létre, amely a következő év elején kezdte meg működését. József ugyan rövidesen meg akarta szüntetni, de maradt, s ez foglalkozott a magyar tanüggyel a jozefinus évtized második felében.

Ami a magyar tanügyet illeti, József a Mária Terézia kori kilenc helyett öt tanterületet szervezett, és azok vezetésébe bevont protestánsokat is. A főigazgatók és iskolaigazgatók kötelesek voltak jelentéseket és minősítő táblázatokat küldeni, és a ke-

Oktatás az egyházi fiúiskolában. Olajfestmény

reletekben külön tanfelügyelők működtek. Különös figyelmet fordított az alapfokú oktatásra. Uralkodása alatt jelentősen nőtt a népiskolák száma, bár pontos adatokat a szakirodalom erről nem közöl. Azt azonban tudjuk, hogy elvileg minden új plébánia felállításával egyidejűleg új iskolát is fel kellett volna állítani, tehát csak a plébániaalapítások révén több mint ezer új iskolának kellett volna létrejönnie, de sokkal több jött létre. Voltak olyan iskolák is, amelyekben katolikus és protestáns tanárok együtt oktatták a katolikus és protestáns gyerekeket és csak a hittan különült el. Az újítást természetesen két oldalról érték komoly támadások: katolikus és protestáns részről. Az uralkodó nem lepődött meg. Nem mellesleg sokat tett a görögkeleti (szerb és román), a görög katolikus (román, ruszin) és a zsidó népoktatás fejlesztése érdekében is. És előre lépett uralkodása alatt a középfokú oktatás is. A történelmi Magyarországon több mint száz középfokú intézmény működött. A felsőoktatáson szintén nyomokat hagyott a jozefinus évtized. A Mária Terézia által 1777-ben Budára helyezett - megelőzően orvoskarral bővített - egyetemet 11. József

Debreceni tógás diákok

A Magyar Királyság
1780-ban

1784-ben áthelyezte Pestre. Az áthelyezett egyetem bölcsészkarán belül ekkor már működött a József által 1782-ben alapított mérnöki intézet. Az oktatási reformok sorában említendő az is, hogy az úgynevezett generális szemináriumok felállításával (a kolostori iskolákban és a püspöki székhelyeken való papképzés megszüntetésével) állami ellenőrzés alá került a papnevelés. A döntést erről már 1783 elején meghozta. Előbb Buda, Kassa és Pécs volt a kiszemelt színhely. Aztán Buda, Eger és Zágráb lett az. De ez sem volt végleges megoldás. A budai szemináriumot Pozsonyba, az egeri és a zágrábi pedig (egyesítve) Pestre helyezte át.

A kapkodástól nem mentes reformhevíület korán elérte a vezető kormányzetteket is. 1782-ben a Haugwitz-reformig visszanyúlva, és arra „rálicítva”, József létrehozta az egyesített cseh-osztrák udvari kancellária, udvari kamara és miniszteriális bankdeputáció nevű kormányzetteket (rövidített német nevén: *Vereinigte Hofstelle*), ami az örökös tartományok politikai, kamarai és pénzügyi igazgatásának az összevonását jelentette. A kormányzati reformból nem maradt ki Magyarország és Erdély sem. Láttuk, hogy a magyar országgyűlések - és nem csak az országgyűlések - régi követelése volt, hogy Erdély egyesül-

jön Magyarországgal. A követelés nem valósult meg, de lépést jelentett ebbe az irányba az, hogy a Bécsben székelő magyar udvari kancelláriát és az erdélyi udvari kancelláriát az uralkodó 1782 augusztusában egyesítette. De elérte a keze a helytartótanácsot és a kamarát is. A kamarát már azt megelőzően, 1782. áprilisban a magyar udvari kancellária alá rendelte, hogy a kancelláriákat egyesítette volna. Ezzel valójában szintén egy régi magyar óhaj teljesült. Nevezetesen az, hogy a magyar kamarát kivonta az udvari kamara fennhatósága alól. Ami a helytartótanácsot illeti, a bizottsági ügyintézésről át kellett térnie az ügyosztályi rendszerre. 1783-ban József 29 ügyosztályt szervezett, amelyek száma módosult ugyan, de a rendszer lényegében 1848-ig megmaradt. A bizottságok közül 1848-ig megmaradt az úrbéri, a fent említett, 1782-ben szervezett egyházi. S még egy fontos hosszabb életű bizottság alakult 1784-ben, a fent szintén említett, újjászervezett tanulmányi bizottság. A bonyodalmaknak azonban még nem volt végük, de csak a végeredményt említem. Az uralkodó már 1782-ben elhatározta, hogy egyesíti a helytartótanácsot és a kamarát. Sor került rá, igaz, csak 1785-ben. Ráadásul akkor már Budán. A két kormányzékot ugyanis időközben Pozsonyból az ország központjába helyezte át.

Az egymásba torlódó, alig követhető reformokat a király nem „beszélte meg” az országgal, hanem rendeleti úton léptette életbe. Ez akkor is jogos sérelme volt az országnak, ha intézkedéseivel vagy azok egy csoportjával sokan egyetértettek, és megvolt az a hivatali gárda is (sok protestáns hivatali karrier indult ekkoriban), amely az országot országgyűlés nélkül „működtette”. Az uralkodó azonban mértéket veszített, és a nyolcvanas évek közepére egyre markánsabbá és hangosabbá vált bírálóinak köre. Egyrészt voltak teljesen fölösleges, kizárólag a közhangulat felkorbácsolására „jó” rendeletei. Ilyen volt a körmenetek és a búcsúk eltávítása, bizonyos kegytárgyak eltávo-

lítása a templomokból, a hírhejt, különösen ízléstelen temetkezési rendelet (hogy a halottakat ne koporsóban, hanem lepedőbe burkolva temessék el, amelyet egyébként később visszavont) stb. Jogos indulatokat kavart, hogy 1784. áprilisban Pozsonyból Bécsbe vitette a magyar koronát. De 1784-et nem csak a korona elvitele miatt lehet a fordulat évének nevezni. Ekkor és a továbbiakban egyre több, immár nem „csak” megosztó, tehát híveinek, a jozefinistáknak a táborát is szélesítő, hanem korábbi hívei nagy csoportjait is az ellenzéki táborba sodró, a törvényeket, a nemzeti érzékenységet sértő rendeletet adott ki.

Még el sem ültek a korona ügye miatti háborgás hullámai, amikor 1784. április 26-án kiadta a nyelvrendeletet, amely a latin helyett a németet tette meg a magyarországi és az erdélyi hivatali ügyintézés nyelvéné. Megadta a „menetrendet” is. A kormányzéseknek már 1784. novemberétől át kell térni a német nyelvű ügyintézésre (a latin használatát bizonyos ügyekben még egy-két évig engedélyezte). 1785. novemberétől a megyék, városok, a ke-
rületék és a székek is németül intézik majd ügyeiket. Három év múlva a bíróságok is átállnak a németre. Ami a hivatalokat és hivatalnokokat illeti, a kormányzéseknek csak németül tudó alkalmazható, a várme-
gyénél ugyanez egy év múlva, a polgári és egyházi hivatalokban három év múlva lesz kötelező. Különös rendelkezés az országgyűlést soha össze nem hívó királytól, hogy három év múlva országgyűlési követ is csak az lehet, aki tud németül. Már 1784-től csak azok vehetők fel latin iskolába, akik tudnak németül olvasni és írni. Józsefleszögezte, hogy a hasznosság elve vezeti, kizárólag a közügyek jobb intézését akarja elérni, és rendelete nem irányul a magyar nyelv ellen. A rendelet érvénybe lépett, de aktív ellenállás fogadta. Már kiadása előtt ellenezte a kancellária, kiadása után pedig özönlöttek a helytartó-

II. József 20 krajcára, 1777

Magyar tisztviselő. Rézmetszet, 18. század

Kerületi igazgatás,
1785-1790

tanácshoz a megyei és városi tiltakozások, amelyek a latin, vagy ha már nem a latin, akkor a magyar hivatali nyelv mellett álltak ki. Az uralkodó a megyéknek nem engedte, a passzív ellenállás azonban megtette a hatását. Folyamatos halasztások miatt az ügyintézés a jozefinus kor végéig sem állt át a rendelet szerinti német nyelvű ügyintézésre. Voltak egyszerű, nem politikai akadályok is. Például, hogy az érintettek nem tudtak németül. Nem saját problémájaként „beszámolt” erről Kazinczy Ferenc is, a magyar nyelv megújításának későbbi vezéralakja, aki a kassai tanulmányi kerületben szolgált híven II. Józsefet.

Szintén 1784 termése az országos összeírás elrendelése, közvetlenül a nyelvrendelet kiadása után. Míg a korona elvitele a nemzeti érzékenységet, a német nyelv bevezetésének szándéka a történelmi jogokat sértette, az összeírásban a nemesség egyszertartását és tekintélyét fenyegető lépést látott.

A katonaság bevonásával végrehajtott összeírás kiterjedt ugyanis a nemességre is. Számok kerültek a nemesi házakra is. A felháborodás hullámai magasra csaptak, majd minden megye protestált. Nyitra megye a nemesi szabadság megtámadásáról írt. Tiltakozott az ellen, hogy az örökös tartományokban szokásos módszerekkel éljenek Magyarországon, és jelezte: a „szabadságot” a nemesség élete és vagyona elvesztése árán is hajlandó megvédelmezni. József pimasz és okatlan ellenállásról írt 1784 őszén.

A megyei ellenállás miatt az uralkodó nem hátrált meg. Ellenkezőleg. 1784 őszén megtiltotta a megyéknek, hogy levelezzenek egymással, a következő év elején pedig lényegében megbénította a megyét és a megyei ellenállást. 1785. márciusban Magyarországot 10 kerületre osztotta, élükre kerületi biztosokat nevezett ki. A biztosok a tevékenységüket 1785. június 1-jén kezdték el.

A beosztásból látható, hogy az új kerületi rendszer nemcsak a megyéket vonta nagyobb szervezeti egységbe, hanem a kiváltságos kerületeket, a hajdúvárosokat és a Jászkun kerületet is. Nem látható a beosztásból, de lényeges: szinte teljesen megszűnt a szabad királyi városok kiváltságos helyzete. A továbbiakban a város az alispán vezette megye része volt. A kerületi biztos gyakorolta fölötté a főfelügyeleti jogot.

A megyei alispán a reform után már nem választott alispán volt, mint 1785 előtt, hanem a kerületi biztosnak alárendelt hivatalnok. S a kerületbe szervezett megye sem az volt, mint korábban. 1786-ban József lényegében felszámolta. *„A megyék csupán egyesek, akik tartoznak vakon engedelmeskedni ennek a többesnek [az országnak], és csak egyetlen esetben tarthatnak a megyékben rendkívüli gyűlést, amikor országgyűlési követeket kell választaniok, ezek kijelölésére. Az alispán pedig nem más, mint a király által e rész vagy megye élére állított férfi, aki minden jelentést pontosan felterjeszt, és minden rendelkezést gondosan végrehajtat. (...)*

A királyi biztosnak (...) jogában áll az alárendelt alispánjaitól betekintésre megkérni azok nyilvántartásait és azokat a fogalmazványokat, amelyeket csak kíván.” A kerületi biztos e dokumentum szerint - amely az 1785-ös Instrukcióhoz képest is tágította a biztos jogkörét a megye és a megyei személyzet fölött - közbülső fórumot képez a helytartótanács és a megye között, és az alispánt kivéve jogosult arra, hogy *„minden más személyt ő állítson funkcióba, illetve saját megítélése alapján elbocsásson”*.

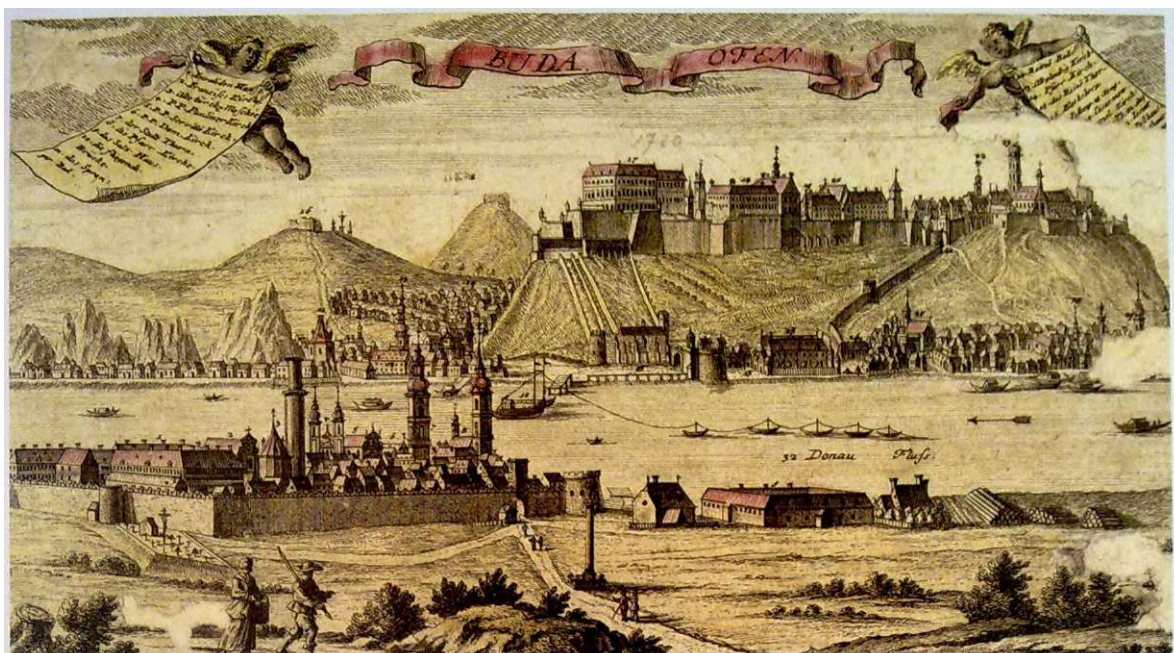
Közigazgatási reformjához József kiváló embereket nyert meg, azután kiváló embereket veszített el. Kerületi biztosa volt például Széchényi Ferenc, a Theresianum egykori növendéke, a Nemzeti Múzeum majdani alapítója, de ő hamar visszavonult. Szerém megye alispánjaként azonban végig kitartott mellette Széchényi Ferenc egykori titkára, a magyar történelem és közjog legkiválóbb ismerője, a később, a jakobinus perben halálra ítélt és ki-

Hajnóczy József (1750-1794)

Modorban született, apja evangélikus lelkész volt, a család 1755-től Aszódon élt. A pozsonyi evangélikus gimnáziumban tanult. 1770-ben Győrött, 1772-ben Pesten joggyakornok, 1774-ben ügyvédi vizsgát tett. 1774-től négy éven keresztül Forgách Miklós titkára. Hivatali pályára akart lépni, de nem sikerült. 1778-tól egy másik jeles főúr, Széchényi Ferenc gróf titkára. Titkári munkája mellett, mint korábban Forgách Miklós mellett is, történeti anyaggyűjtő munkát végzett a családi levéltárakban. Később Széchényi Ferencsel szoros „közhivatalnoki” kapcsolatba is került. Amikor II. József Magyarországot 10 kerületre osztotta, Széchényi Ferenc biztosságot vállalt a pécsi kerületben, s közbenjárására Hajnóczy a kerület titkára lett. Szívesen dolgozott volna a Helytartótanácsnál, ez irányú kísérletei azonban nem jártak sikerrel. 1786-tól viszont Szerém megye alispánjaként szolgálhatta a felvilágosult uralkodót. II. József halála után, eltávolításának elébe menve, lemondott az alispánságról. Élénk figyelemmel, a helyszínen követte az 1790-1791-es országgyűlés történéseit. A kilencvenes évek elején több - kéziratos és névtelenül megjelent - latin és német nyelvű munkában fejtette ki elképzeléseit a magyar politika modernizálásáról és társadalmi reformok szükségességéről. Közjogi-politikai munkái ma is megkerülhetetlenek a feudális kori történelem és jogrend tanulmányozásakor. 1794 tavaszán a Martinovics vezette jakobinus mozgalom egyik igazgatója lett. Letartóztatták, Bécsbe vitték, majd bécsi vizsgálat után a királyi kúrián pert indítottak ellene. A királyi tábla halálra ítélte, a hétszemélyes tábla az ítéletet jóváhagyta. 1795. május 20-án a mai Vérmezőn negyedmagával együtt lefejezték.

végzett Hajnóczy József. (A közigazgatási reform kiterjedt Erdélyre is. A nagyfejedelem azt is „felforgatta”. Előbb a megyéit és a városait. Aztán három kerületre osztotta.)

A közigazgatási reform beindítása után „vetette rá” magát József a bírósági rendszerre. Az 1722-1723-as országgyűlés kapcsán szó volt a bíróságok átalakításáról, de az akkori jelentős változtatások ellenére a bíraskodási rendszer korszerűtlen volt. Az 1724 óta Pesten működő kúria - a hétszemélyes tábla és a királyi tábla - élén rendi méltóságok álltak. A hétszemélyes tábla elnöke a nádor volt (ha volt), helyettese az országbíró. Az 1723-as törvények szerint a királynak a bírák kinevezésénél szem előtt kellett tartania, hogy főpapok, főnemesek, nemesek az előírt számban legyenek képviselve a két felső bíróságban, illetve a királyi

Buda látképe. Johann Christoph Leopold rézkarca, 1740-es évek

Foglyok szállítása pandúrok kíséretében, 1790

tablának voltak olyan tagjai, akiket nem is a király nevezett ki, hanem a nádor, az országbíró, a személynök és a prímás. Más szavakkal, a királyi kúria erősen rendi jellegű „hivatal” volt. Az ügyek száma az évtizedek múlásával gyorsan nőtt, a bíróságok létszáma viszont nem. Miután az alacsony létszámhoz a középkori ügyintézési mód társult - egyik tábla sem tartotta be, továbbá az 1723-ban előírt törvényszakokat sem

- az ügyintézés rendkívül lassan haladt. Nem vált el egymástól a közigazgatás és az igazságszolgáltatás sem. A kúria felett például a kancellária gyakorolta a felügyeletet, a többi bíróság felett pedig - az 1723-ban felállított kerületi tábláktól lefelé - a helytartótanács (s a kancelláriának más jogszolgáltatási jogosultságai is voltak). A kerületi táblák alatti rendszerben pedig teljesen összekeveredett a közigazgatás és az igazságszolgáltatás. És a rendszer túl bonyolult is volt: az úriszékek, szolgabírói, alispáni ítélőszékek és megyei sedriák (törvényszékek) mellett ott voltak a kiváltságos kerületek bíróságai, a nádori és a báni ítélőszék, a szabad királyi városok, a bányavárosok, a mezővárosok bíróságai stb. Ezt a rendszert akarta áttekinthetővé tenni az uralkodó.

A reform költözéssel kezdődött. József már 1783-ban tudtul adta, hogy a következő évben a kúriának át kell települnie Budára. Miként a helytartótanácsnak és a kamarának, amelyek Budára költöztetése ekkor már szintén el volt rendelve. Ezt a „támadást” a kúria ugyan még kivédte, de 1785-ben - tetszett, nem tetszett - fel kellett köl-

töznie a budai várba. 1786-tól pedig új rend (*Novus Ordo*) lépett életbe a magyar bíráskodásban. A változtatásokat József már egy 1785. szeptember 25-i leiratban tudtul adta, a bíráskodás átszervezéséről szóló rendelete 1785. december 12-én kelt. Bevezetése 1786. január 1-jével kezdődött.

Már a decemberi rendelet szerint megszűnt a tárnoki és a személynöki szék, a nádori bíróság, a báni tábla, az alispáni, a szolgabírói ítélőszék és megszűnt az úrszéki bíráskodás büntetőügyekben. 1786. január 1-jétől a hétszemélyes tábla - a kancelláriával azonos rangra emelve - a magyar jogszolgáltatás, a bíróságok és a börtönök (kancelláriától független) felügyeleti hatósága lett. Felügyeleti jogkörét az ekortól szervezetileg is alája rendelt királyi táblán keresztül gyakorolta. A kúrián megszűnt a rendi állás szerinti bíróállítást, megszűnt az ítélőmesteri poszt. A bíró a jövőben „egyszerű” hivatalnok. Egyházi személyek és olyanok, akiket nem az uralkodó nevez ki, nem kaptak helyet a továbbiakban. (A rendeletben még benne volt a nádor, az országbíró és a hercegprímás bírókijelölési joga, de nem került sor ilyenre.) A megnövelt személyzetű két táblának a továbbiakban törvényszünet nélkül, folyamatosan kellett üléseznie új székhelyén, a budai várban. A hétszemélyes tábla hatásköre, mint látjuk, jelentősen kibővült. A királyi tábláé részben csökkent, részben növekedett. Csökkent, mert a reform után ez is „csak” fellebbviteli fórum volt (akárcsak a hétszemélyes, amely korábban is csak az volt). Azok az ügyek, amelyeket korábban itt kezdtek, átkerültek a kerületi táblákhoz. Ezekből József alatt öt működött. Másrészt növekedett, mert például a hétszemélyes tábla a felügyeleti jogát a királyi táblán keresztül gyakorolta, vagy mert a nemesek büntető pereit és a jobbágyok polgári pereit - amelyek korábban rendszertelenül vagy alig - ettől fogva rendszeresen felkerültek hozzá stb.

Hasonlóan nagy változásokra került sor közép- és alsó szinten az 1786. november

Skerlecz Miklós báró a II. József kori vámpolitikáról

„(...) minthogy mindazon magyar áruk, melyekre a német gyárak rászorulnak, külföldre ki nem vihetők, vagy pedig kivitel esetén súlyos vámmal terhelik azokat, a német tartományokban pedig semmi vagy csak csekély vám mellett vihetők be, Magyarország rá van kényszerítve, hogy néha-néha igen sok természetterményét csupán a német tartományoknak adja el, és így a különben független ország majdnem formális gyarmattá süllyedt; a gyarmatok pedig a szerződés értelmében is annak a törvénynek vannak alávetve, melynél fogva természetterményeiket nem adhatják el másnak, mint a fővárosnak vagy a nekik szükséges árukkal máshonnan el nem láthatják magukat. Magyarország egyedül a vám közvetítése útján jutott ebbe a gyarmati helyzetbe; de meg azért is, mivel az annak szabályozására való közvetlen befolyástól már régóta elesett.”

30-i és 1787. július 19-i rendeletek nyomán. Az előbbi 38 új elsőfokú megyei bíróságot (*judicium subalternum*) szervezett (amelynek már nem volt köze a megye nemesi önkormányzatához). A *judicium subalternumok* átvették a megyei sedriák és a még korábban meg nem szüntetett kiváltságos kerületek bíróságainak hatáskörét. Átvették továbbá a városi bíróságok büntető hatáskörét is. A második rendelet kinevezte e bíróságok személyzetét, kijelölte székhelyüket és közölte, hogy 1787. szeptember 1-jén kezdik munkájukat. Meg is kezdték. A *judicium subalternumokkal* a közigazgatás és az igazságszolgáltatás nagyrészt ezen a szinten is szétvált, illetve leegyszerűsödött. Megszűnt a megyék bírói joghatósága, megszűnt egy sor kiváltságos bíróság, a hajdúvárosok, a jászkunok stb. önálló ítélőszéke. (Csak a tengeremelléki - fiumei - régióknak voltak az országostól eltérő típusú fórumai, kereskedelmi, váltó- és tengeri törvényszékek, amelyekben egyébként szintén sor került változtatásokra.)

A megyei bíróságoktól büntetőügyben másodfokon a nemesek a királyi táblára fellebbezhettek, a nem nemesek pedig a kerületi táblákra. Harmadfokon a nemesek a hétszemélyes táblára folyamodhattak, a nem nemesek pedig a kerületi biztoshoz.

Magyar nemes családja
körében. Olajfestmény,
1780 körül

Ez utóbbi egyébként egyik jele volt annak, hogy a közigazgatás és az igazságszolgáltatás teljes elválasztása azért nem sikerült. De jelezte azt is, hogy a nemes és a nem nemes az új rend szerint sem egyenrangú. (A közigazgatás és az igazságszolgáltatás teljes elválasztása nem sikerült a bányabíráskodás terén sem. Nem lehetett fellebbezni minden ügyben. így statáriális ügyekben - a rablók megrendszabályozása miatt József 1787-ben több helyen statáriumot rendelt el -, illetve felségsértés, lázadás ügyében sem, ami viszont nem volt újdonság.)

A polgári bíráskodás terén a rendi állásból következő különbségek még inkább láthatók voltak. A nemesek, illetve a városi vagy földesúri joghatóság alá nem tartozó személyek polgári pereit meghatározott esetekben a *judicium subalternumok* előtt indultak, egyébként a kerületi táblán. A fellebbviteli fórum mindkét esetben a királyi és a hétszemélyes tábla volt. A szabad királyi városok lakóinak polgári pereit ezzel szemben nem a *judicium subalternumokon* és nem a kerületi táblán indultak első fokon, hanem a városi tanácson. (A városban tehát a közigazgatás és a jogszolgáltatás polgári perekben nem vált el egymástól.)

Az új rend a legelső fokon is lényeges és szimbolikusan is fontos változásokat hozott. A jobbágyság és a földesúr közötti per ezután az új megyei bíróságokon indult. Az

úriszék a jobbágyságok egymás közötti ügyeiben volt illetékes, ahonnan aztán az ügyet a megyei bíróságra lehetett fellebbezni (és ide lehetett felvinni a mezővárosi bíróságok előtt indult pereket is). A megyei bíróság a jobbágyság válpereiben is első fokú hatósággá lett. (A szentszéki bíróságok felszámolása után - mert József azokat is felszámolta - a válperek átmenetileg, megszűnésükig, a megyei sedriákra tartoztak.) A jobbágyság iránti figyelem jele volt, hogy 1787-ben az uralkodó a királyi táblán külön jobbágyság-ügyvédi állást szervezett, ő képviselte a jobbágyságot a fellebbviteli útján a királyi táblához és a hétszemélyes táblához terjesztett ügyekben. A megyei és a kerületi bíróságokon ezt a szegények ügyvédje tette. (Az úrbéri ügyek nem tartoztak bíróságra, azokat közigazgatási úton kellett intézni.)

Az uralkodó szándékai a jogszolgáltatás átszervezése terén is nemesek és emelkedtek voltak: közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztása, a rendi különbségek lebontása, az igazságszolgáltatás rendszerének átláthatóvá, egységessé tétele és központosítása. De a szokásos módon nem volt tekintettel a fő „ellenfélre”, a nemességre. Nemcsak szokások és tételes törvények sorát sértette meg, amikor a legfelsőtől a legelső szintig átszervezte a jogszolgáltatást, hanem megtámadta a nemesség identitását is. A legfelsőtől a legelső szintig. Megszűnt a felsőbíróságok rendi jellege, megszűnt a megyei sedria, megszűnt az úriszékek büntető joghatósága stb. A nemesnek továbbra is voltak ugyan előjogai (bizonyos ügyeket más fórumon intézett, és más fórumokra fellebbezhetett, mint a nem nemes), de korántsem annyi, mint 1786 előtt. S ha a szervezeti reformok nem lettek volna elégségesek a nemesi önérték felkorbácsolásához, végig sértette a nemességet az osztrák büntetőjogi kódex bevezetése Magyarországon 1787 áprilisában. Ez ugyanis nem tett különbséget nemes és paraszt között. Testi büntetés és kényszermunka volt kiszabható a nemesre is. (A halálbüntetést eltörölő, de aránytalanul súlyos

börtönbüntetést, kényszermunkát, hajóvontatást, az arcon való megbélyegzést elrendelő kódex nemcsak nemesi, hanem általános ellenszenvet váltott ki Magyarországon.) Tartsuk végül szem előtt azt is, hogy a *Novus Ordo* csak egy reform volt a sok közül. Nem sokkal korábban zárta szét a császár a magyar közigazgatás évszázados rendszerét, és az új rend bevezetésének második lépcsőjében, 1787. november 1-jén immár esedékes lett volna a német nyelv bevezetése is a bírásokban. De az érintettek nem tanultak meg németül. A határidő letelte után József egy évvel, 1788. november 1-jéig meghosszabbította. Aztán 1790. november 1-jéig hosszabbította meg. Amit ő már nem ért meg. A bírák döntő többsége igen.

Mind a közigazgatási, mind a bírósági reformok kapcsán utalni kell arra, hogy József céljai hiányosan valósultak meg. S ebben nem csak annak volt nagy szerepe, hogy az intézkedések végrehajtói és érintettjei sok mindenben nem értettek egyet és - szakszerű és nem szakszerű vitákkal - részben akadályozták is a régi rendet felforgató intézkedéssorozatot. Nagy szerepe volt annak is, hogy II. József e legérzékenyebb intézkedései meghozatalakor is kapkodott, számos, egymásnak ellentmondó, illetve önmagán belül következtelen vagy értelmezhetetlen, a rendteremtés és a túlzott takarékoság jegyében adott utasítása - a szándék ellenére - rendre kaotikus állapotokat hozott létre.

A koronát elvitető, a német nyelvet behozó, az ősi megyét megalázó, a nemesi előjogokat a bírásokban terén nyirbáló császár azonban további sérelmeket is „tervezett”. Az örökös tartományok nemessége ekkor már adózott (igaz, nem úgy, mint a jobbágy). József azonban az adózást új, fiziokrata alapokra akarta helyezni, aminek az érdekében 1785 tavaszán általános jövedelemfelmérést és földmérést rendelt el az örökös tartományokban. Azt egyébként, hogy új adórendszert akar bevezetni, már két évvel korábban jelezte, azzal együtt,

A Magyar Hírmondó a korona Bécsbe szállításáról, 1784. április 14.

„Tegnap délelőtt felmenének a várba a két koronaőr és más főtanácsai méltóságok, hogy felséges urunk parancsolatjából felvévén az a Szent Koronát, addig is, míg annak jobb helyét találják, Bécsbe felszállítsák. Felnyitván tehát annak ládáját, lm, ezen szent kincseket találak benne: Az a Sz. Koronát, a Szent István király palástját és egy golyóbist. Ezen palástot ajánlotta volt Gisela, a Sz. István k. felesége székesfejevári B. Szűz templomának, mint tulajdon maga keze munkáját 1031-dik esztendőbe, minthogy azon templomban koronáztattak a régi királyok.

Fel vagy on ékesítve ezen drága palást a Megváltónak, sok őtestamentomi prófétáknak, apostoloknak, Szent Istvánnak, az elsőbb sz. r. pápáknak, mártíriomoknak és Gisela királynénak is képével, s némely fennírásokkal. Ezen drága kincsek pedig jöllehet már igen régiek, de mégis tökéletes épségben vágynak. Kocsira tételének tehát mindezek egy új ládába, és melléje ülven négy magyar nemes cs. k. testőrök; a két koronaőr főméltóságoktól kísértetvén, délután egy és két óra közt azokat Bécs felé indíták. Nevezetes az, hogy ezen pompa délelőtt való kezdetében fűtös meleg idő lévén, délutánra beborula az ég, és azon szempillantásba, midőn a kapu alól szinte kiindulna a kocsi, egy hathatós mendörgésű roppanás leve, amely talán legelső is vala ez esztendőben. Ezt pedig egy sűrű zápor követé; még a város on is.”

hogy nem lesz különbség a nemesi, a jobbágyi, az egyházi és a kamarai földek között. S tudott volt, hogy túl nagy adót, az összes föld tiszta jövedelmének 40 százalékát óhajtja, ami mellett a paraszt még 20 százalékot adna a földesurának. Akkoriban Magyarországról még nem volt szó, de a szándékot, majd a felmérést a birodalom nyugati felében is ellenségesen fogadta a nemesség. A későbbi kancellár, Pálffy Károly 1785 végén kapott „ajánlatot” Józseftől: vállaljon adót a magyar nemesség is, és cserébe vége lesz a Magyarországot tudatosan diszkrimináló vámpolitikának (amely miatt Skerlecz Miklós szerint „az egyébként független ország majdnem formális gyarmattá” süllyedt). A magyar nemesség nem vállalt. Ezt követte az 1786. február 10-i fiziokrata adórendelet. Eszerint nincs olyan ország, ahol a nemesség olyan előjogokat élvezne, mint Magyarországon, aminek véget kell vetni, és a nemességet is meg

*Horia és Closca kivégzése,
1785. február 28.*

kell adóztatni. Az ellenállás nagy volt, de a császár nem engedett. 1789-re elrendelte a munkálatok lezárását, annyiban engedményt téve, hogy a tervezett adó mértéke jelentősen csökkent volna. Az adóreform bevezetésére azonban már nem került sor. A belga lázadás és a szerencsétlen török háború miatt az uralkodónak sem energiája, sem ideje nem volt már a végig vitelre. Mielőtt azonban a jozefinus rendszer (nem csak az adóreform) bukásáról szólnék, feltétlenül szóba kell hozni még egy rendeletet. Azt, amelyet a toleranciarendelethez hasonlóan a császár nem vont vissza - és amely inkább azért figyelemre méltó, mert nem vonta vissza, és nem a tartalma miatt -, a jobbágyrendeletet.

Az 1785. augusztus 22-i jobbágyrendelet biztosította a jobbágy személyes szabadságát, ami a jobbágy szabad költözési jogát jelentette. Szabad a földesura engedélye nélkül házasodnia és tanulnia. Nem kényszeríthető sem ő, sem hozzátartozói, hogy földesuruk udvarában szolgáljanak. Szabadabbá vált a rendelkezése ingóságai

felett, és védte a rendelet a házáét és a telkét. A fentiek nem számítottak újdonságnak és nem is Magyarországra voltak szabva. Egy korábbi pátens 1781-ben Csehországban biztosította a jobbágy számára a szabad költözést, a munkavállalást, a mesterségtanulást, a házassági szabadságot stb. Egy másik rendelet biztosította, hogy a paraszt örökösen használhatja és eladhatja a telkét. 1783-ban Magyarországon is megjelent egy hasonló jogokat kimondó körrendelet. Ezeket követően jelent meg a többé-kevésbé hasonló jobbágyrendelet, amely azért nem volt Magyarországra szabva, mert például a magyar jobbágyország többségének volt szabad költözési joga. A rendelet tehát, ismétlem, nem a tartalma miatt méltó a figyelemre. (A szakirodalomban általánosan elfogadott nézet szerint egyébként abban, hogy 1785-ben megszületett, döntő szerepet játszott a megelőző évi erdélyi, Horia és Cloaca vezette parasztlázadás, amely a véres erdélyi példán irányította a figyelmet újra élesen arra, hogy javítani kell a parasztság helyzetén.)

Az abszolutizmus és a felvilágosodás bukása

Diderot, a *Francia Enciklopédia* egyik szerkesztője 1771-ben arról írt: „Mondják néha, hogy a legszerencsésebb kormányzat egy igazságos és felvilágosult zsarnok uralma lenne; ez igencsak elhamarkodott állítás. Könnyen megeshet, hogy ennek az abszolút uralkodónak az akarata ellentmondásba kerül alattvalói akaratával. Ekkor minden igazságossága és felvilágosodottsága ellenére rosszul teszi, ha - akár a saját érdekében - megfosztja alattvalóitjogaiktól. A jó és a rossz cél érdekében egyaránt vissza lehet élni a hatalommal.” E mély értelmű sorok, amelyek a felvilágosult abszolutista kormányzati rendszerrel kapcsolatos legfőbb dilemmát ragadják meg, később szólhattak volna akár II. Józsefről is.

Ugyan ki vitatná, hogy II. József igazságos és felvilágosult uralkodó volt? Rendben van az, hogy egy jelentős nem katolikus népesség által lakott országban a nem katolikusok elvileg ki vannak zárva a hivatalokból, és nem gyakorolhatják szabadon vallásukat? Rendben van, hogy egyházi kézen van a cenzúra? Jó az, hogy egy sokszínű birodalomnak olyan sokszínű a kormánya, hogy az egységes kormányzat szinte kizárt? Nem anakronisztikus, hogy egy közel tízmillió országban a 18. század végén a latin a hivatalos államnyelv? Rendben van az, hogy a politikai és emberi jogokat a születési elv alapján „osztogatják”? Hogy a nemesre és a nem nemesre nem ugyanazok a polgári és büntetőjogi szabályok vonatkoznak? Jó az, hogy egy királyság több tucat, alig kezelhető kiskirályságból, megyéből áll? Lehet érvelni emellett, hogy egy meglehetősen nagy társadalmi csoport szentül hiszi, hogy emberöltőnként egyszer vagy egyszer sem

gyakorolt felkeléssel letudja az állammal szembeni kötelezettségeit, és kőbe vési, hogy adómentességéről még csak tárgyalni sem lehet? Rendben van az, hogy a parasztok sokasága ki van szolgáltatva földesurainak?

Ugyan ki vitatná, hogy II. József zsarnok volt? Rendben van az, hogy nem veszi észre, és nem respektálja, hogy olyan királyság élén áll, amelyik már akkor több évszázados múltra tekintett vissza, amikor

II. József koronája

II. József. Joseph Hickel olajfestménye, 1777

A magyar nemes és Európa allegóriája. Színezett rézmetszet, 1750-es évek

az ő ősei még a svájci Habichtsburg kis birtokosai voltak? Egy olyan korban, amikor a pedigré (vagy fogalmazzunk szebben: a dicső vagy nem dicső, de mindenképpen ősi múlt) - tetszik, nem tetszik - nem csak személyek, hanem államok esetében is büszkeség reflektátum-

lan tárgya volt. El lehet vitetni a koronát? Semmibe lehet venni hatályos törvényeket? Neki lehet rontani az ősi megyének és jogrendnek stb.?

Az első kérdéscsokorra nem nehéz „nemmel” és „nincssel” válaszolni, ahogy azt természetesen a kalapos király tette. És nemcsak ő válaszolt így, hanem az egyre markánsabb, művelt, Európát ismerő, külföldi egyetemeket látogató magyarországi nemesi, polgári, értelmiségi csoportok. Azok, akikből a fent említett, jobbára protestáns, de nem csak protestáns jozefinista tábor rekrutálódott, s akik közül sokan fontos hivatalokban nemcsak elvekben, hanem nagyon is a napi gyakorlatban támogatták az uralkodó politikáját. Amikor trónra lépett (pontosabban

Magyarország királya lett), Magyarországon már régóta gondolkodtak a feltett kérdésekről a szabadkőművesség magyarországi képviselői is, és sok min-

Mária Terézia sírja a császári kriptában, a bécsi Kapucinusok templomában

denben hasonló válaszokat adtak rájuk, mint az uralkodó. Mellékes, hogy II. József nem állt közel hozzájuk, pátenst is adott ki ellenük, amely nem betiltó pátens volt, csak éppen, a rend kedvéért, ellenőrzés alatt akarta tartani őket. Nem csak a szabadkőművesekhez nem állt közel, a filozófusokat sem kedvelte. Nem lelte örömet uralkodó kortársai, II. Frigyes, II. Katalin, de toscanai nagyherceg öccse, a későbbi II. Lipót kedvtelésében sem, akik adtak a tudós és művész világgal fenntartott jó kapcsolatokra. Ő nem „barátkozott” a felvilágosodás híveivel, de azért számíthatott egy együttgondolkodó, bár nem feltétlenül ugyanúgy gondolkodó, felvilágosult magyarságcsoportra.

A második kérdéscsoport kérdéseire lehet természetesen igennel válaszolni, mint azt a kalapos király tette. És az igen mellett igen nyomós érveket lehet felhozni. Hiszen ha felvilágosult-modernizációs elveket át akarunk átültetni a gyakorlatba, akkor alighanem le kell rombolni az idejüket múlt struktúrákat, nem kell elfogadni a világot „épp így” létében. Semmi sem szent, semmi sem érték, csak azért, mert múltja van. Ez a felvilágosodás egyik legfontosabb alapelve. Mindezzel aligha lehet vitatkozni, amíg egy filozófus elmélkedik így elefántcsonttoronyában. Egy politikusnak azonban, legyen bár német-római császár, nem elég diagnózist felállítania, és elvi szinten szólni a terápiáról. Az nem nehéz. II. Józsefnek sem volt nehéz az 1760-as években, amikor az *Álmodozásokat* papírra vetette, mert a papír nem szólt vissza. 1780-tól azonban befolyásos, kisebbségében igen művelt, több nyelven beszélő, világlátott, Montesquieu-t, Rousseau-t, a francia enciklopédiát olvasó, ám lassan nyolcszáz éves „alkotmányára” többségében is büszke, és az érdekvérvényesítés képességével is rendelkező arisztokráciával és megyei nemességgel találta magát szemben. Amelyik már anyja és nagy hatalmú államkancellárja előtt is világossá tette, hogy vele szemben nem elég nagyon akarni valamit. Egy filo-

Hajnóczy József levele Forgách Miklósnak a jozefinus reformokról, 1785

„A mostani és bizonyára még várható újítások hasznáról vagy haszontalanságáról engem és még kevésbé Excellenciádat elméletek nem győzhetnek meg. Döntő csak körülbelül 10 évi tapasztalat lehet, mialatt ezek következményei és hatásai kézzelfoghatóak lesznek. (...) Nekem azonban úgy tűnik, hogy a magyar alkotmány természete olyan, hogy más-ként nem, csak hatalmi szóval javítható meg. (...)

Magyarországon 40.000 nemes és 5 millió nem nemes van. Azoknak rendi jogállásuk van, ezeknek várniuk kell, mit parancsolnak nekik.

Az 5 millió a törvények szerint rabszolga, akinek nincs tulajdona. Alkotmányunk ezeket amazok természetes ellenségévé teszi és fordítva.

Hogyan feltételezhetnénk a nemesekről, hogy vélt jogait, - amelyeket születésük révén nyernek a nem nemesek fölött, és egyáltalán nem gondolják, hogy az őseik által erőszakkal szerzett tulajdon most már jogellenes - feladják vagy mérsékeljék? Hogyan várhatnánk el a nemességétől, hogy jelenlegi előnyös helyzetében elfogadja, hogy a parasztot természettől fogva ugyanazok a jogok illetik meg, mint őt, és hogy csak akkor lesz szilárdan megalapozva az állam alkotmánya, ha attól a paraszt előnyt remélhet? Ha a Corpus Jurist olvasom, minden dekrétumban (...) azt találom, hogy a király és a rendek a parasztot úgy osztják meg egymás között, mint az oroszlán és a farkas a bárányt. Többet is mondhatok. Ezt a 40.000 lelket az országgyűlésen mintegy 500 képviseli. Ezek majdnem minden országgyűlésen szembeszegülnek az utasítással, amit tőlük kaptak. Akkor vajon törvényeiket olyanoknak kell tekinteni, amelyeket a rendek hoztak? (...) Továbbá: eme 500 képviselő között alig van 10, aki valóban részt vesz a törvényhozásban. A többi automata gép, aki a fenti 10 által - rokoni kapcsolatok, tiszteletbeli állások, pénz révén és félelemből - tetszés szerint irányítható. (...) S vajon ezt a tízet az a szellem hatja át, amely a közjót tartja szem előtt? (...)

Ha tudom, hogy kormányzati formánk természetes ellenségességet jelent a nemesség és a nem nemesek között, ha tudom, hogy egy rendi gyűlés soha nem mond le jóakarátulag egy jogról, amelyet erőszakkal szerzett, és erőszakkal tart fenn, akkor kötelességem minden lehetőséget megtenni, hogy minden embertársamat természetes jogaihoz segítsem, amelyek nem évelhetnek el, amelyeket polgári szerződés nem számolhat fel, még ha azért, hogy ezt a célt elérjem, mindaddig a fennálló szabályokhoz szabom is cselekedeteimet, amíg azok érvényüket el nem veszítik. És hiszem, hogy ha így élek, egyszerre vagyok emberbarát és jó hazafi; de ha ez ellentétben áll egymással, akkor inkább akarok emberbarát, mint hazafi lenni.”

zófus felháborodhat ezen, egy jó politikus tudomásul veszi. Mária Terézia jó politikus volt, II. József nem. Nem vett tudomást a közegről, amelyben „működnie”

*Habsburg-török háborúk
a 18. században*

kellett, nem volt tekintettel sem rangból, társadalmi státusból, sem személyiségből fakadó érzékenységre, és messze túlbecsülte erejét és lehetőségeit. Ki lehet oktatni a magyar kancellárt, lehet érdes hangú utasításokat írni vezető kormányzásoknak, le lehet váltani arisztokrata hivatalnokokat. Aztán észre lehet venni, hogy az ügyek lelassulnak, a rendelkezéseket elszabotálják. S tegyük hozzá, megismételve azt, amit fent már jeleztem: az egymásba torlódó rendeletek tele voltak belső ellentmondásokkal, értelmetlen utasításokkal. Nem csak a stílussal volt tehát baj. A felvilágosult uralkodó és alattvalói akarata mindinkább ellentmondásba került egymással. S mert akarata egy egyre ellenségesebb kö-

zegen akarta áterőszakolni, nem meglepő, hogy kísérletébe belebukott. Nem a magyarok buktatták bele.

Az 1760-as évek második felében mind rosszabb hírek érkeztek Osztrák-Németalföldről. A belgák forrongtak, majd 1788-ban fegyverrel fordultak az osztrák uralom ellen, 1789 decemberében az osztrák őrsg letette a fegyvert Brüsszelben a felkelők előtt, 1790. januárban a belgák kimondták elszakadásukat. Mindez azzal párhuzamosan zajlott, hogy József 1787 vége óta orosz szövetségben hadban állt a törökkel. Rész-sikerek váltakoztak kudarcokkal, a magyar délvidéken is zajlottak a harcok, és a háború kimerítette az országot. Az országgyűlést végig mellőző császár erőszakkal haj-

tott be adót és terményt. S a belga és török háború nehézségei közepette tudjuk, hogy magyar részről tapogatózó tárgyalások zajlottak más dinasztia meghívásáról a „betöltetlen” magyar trónra. Nem tudjuk, a fentiek önmagukban elégségesek lettek volna ahhoz, hogy a felvilágosult abszolutista kísérlet megbukjon Magyarországon. Nem derülhetett ki. A délvidéki hadszíntéren tartózkodó császár halálos betegséget szenvedett össze. 1790. január 26-án a tolerancia-, a jobbágy- és az alsópapság helyzetéről szóló rendeletei kivételével a többi, életművét, visszavonta. Február 20-án Bécsben meghalt.

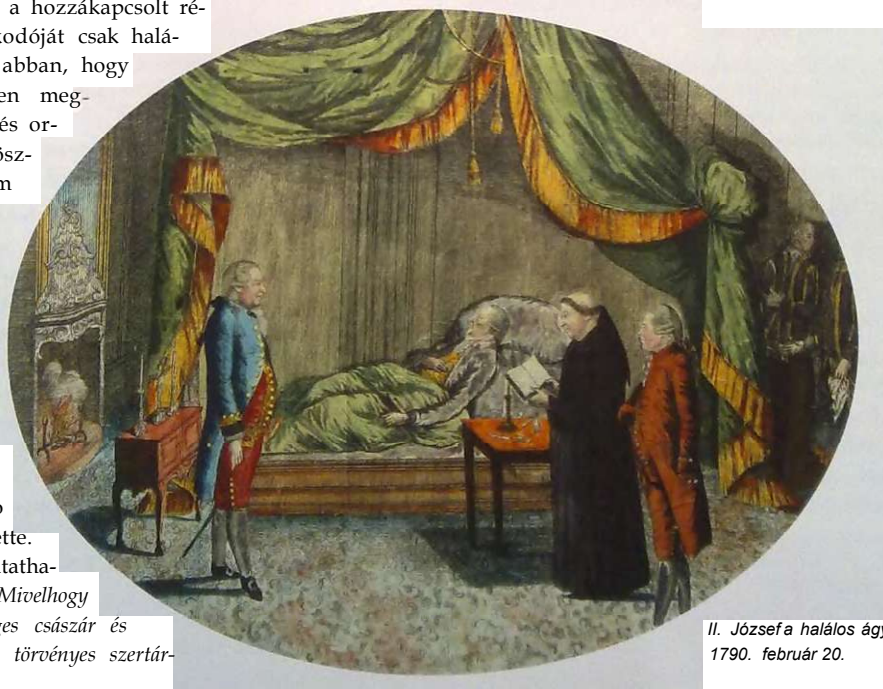
Birodalmában, így Magyar Királyságában is - kénytelen-kelletlen - öccse, Lipót, toscanai nagyherceg követte. Jó politikus volt, s a fellelegző rendiséggel karöltve gyorsan és udvariasan fátylat borított a múltra. Mint az általa összehívott, 1790-ben Budán kezdett, 1791-ben Pozsonyban befejezett országgyűlésen alkotott törvények *Élőbeszédé*ben olvasható: II. Józsefet, az 1723:1-2. törvénycikkek alapján 1780 óta Magyarország és a hozzákapcsolt részek törvényes uralkodóját csak halála akadályozta meg abban, hogy 1790-ben törvényesen megkoronáztassa magát és országgyűlést hívjon össze. Azt, amit ő nem teljesíthetett, utóda, II. Lipót „azonnal teljesíteni kezdte” - olvassuk tovább. Rendeleteit (három kivételével), láttuk, József maga vonta vissza. Az 1791:32. törvénycikk azonban az általa adományozott kiváltságokat is érvénytelenítette. A fogalmazás itt is vitathatatlanul udvarias: „Mivelhogy néhai II. József, felséges császár és örökös magyar király, törvényes szertár-

it József testvérével,
II. Lipóttal. Olajfestmény

tással végbeviendő megkoronáztatása felől tett ígéretét előbb bekövetkezett halála miatt nem teljesíthette: azért kiváltságai, a menyinyiben azokat különben a törvény szabályai szerint adományozta, csak akkor nyerendek törvényes erőt, ha most szerencsésen uralkodó Őfelsége, Magyarország törvényesen megkoronázott királya által megfognak erősíttetni.”

Az új király és a régi rendiség új fejezetet nyitott.

II. József a halálos ágyán,
1790. február 20.

Ajánlott irodalom

Forrásközlések

Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793-1794-ben. Budapest, Franklin-Társulat, 1887.

Kazinczy Ferencz: Pályám emlékezete. In: Kazinczy Ferencz műveiből (Sajtó alá rendezte: Váczy János). Budapest, Franklin-Társulat, 1903.

Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás (Sajtó alá rendezte: Kókay György). Budapest, Gondolat Kiadó, 1981.

Magyar történeti szöveggyűjtemény 1526-1790.1 – II. (Szerkesztette: Sinkovics István). Budapest, Tankönyvkiadó, 1968.

Magyar törvénytár. 1657-1740. évi törvéncikkek (Szerkesztette: Márkus Dezső). Budapest, Franklin-Társulat, 1900.

Magyar törvénytár. 1740-1835. évi törvéncikkek (Szerkesztette: Márkus Dezső). Budapest, Franklin-Társulat, 1901.

Montesquieu: A törvények szelleméről I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962.

Skerlecz Miklós: A kereskedelmi bizottság által az állam gazdaságának fejlesztése érdekében ajánlott törvények és azok megokolása. In: Berényi Pál: Skerlecz Miklós báró művei. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1914.

Tessedik Sámuel: A parasztember Magyarországon. In: Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely a parasztok állapotáról Magyarországon (Szerkesztette: Zsigmond Gábor). Budapest, Gondolat, 1979.

Szakirodalmi feldolgozások

A magyar testőrségek névkönyve 1760-1918. (összeállította: Hellebronth Kálmán). Budapest, Stádium Sajtóvállalat, 1939.

Bak Borbála: Magyarország történeti topográfiája. Budapest, História-MTA Történettudományi Intézete, 1997.

Ifj. Barta János: A nevezetes tollvonás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Berzeviczy Gergely: Magyarország iparáról és kereskedelméről. In: Gaal Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. Budapest, Politzer, 1902.

Deák Ferencz: Adalék a magyar közjoghoz. Pest. Kiadja: Pfeiffer Ferdinánd, 1865.

Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922.

Erdély története II. (Szerkesztette: Makkai László, Szász Zoltán). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.

Felhő Ibolya-Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.

Hajdú Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

Hajnóczy József közjogi-politikai munkái (Sajtó alá rendezte: Csizmadia Andor). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.

Hétköznapi élet a Habsburgok korában (Szerkesztette: H. Balázs Éva, Krász Lilla, Kurucz György). Budapest, Corvina Kiadó, 2007.

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.

Kulcsár Krisztina: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768-1773. Budapest, Gondolat-Magyar Országos Levéltár, 2004.

Magyarország története 1696-1790.1 – II. (Főszerkesztő: Ember Győző, Heckenast Gusztáv). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711-1815). Budapest, Athenaeum, 1898.

Nagy István: A magyar kamara 1648-1848. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

Niederhauser Emil: Mária Terézia élete és kora. Budapest, Pannonica Kiadó, 2004.

Poór János: Az osztrák örökösödési háború. Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 2006.

Soós István: II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország. In: Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből (Szerkesztette: Bíró Ferenc). Budapest, Argumentum Kiadó, 2005.

Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708-1792. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

Varga Endre: A királyi curia 1780-1850. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

MAGYARORSZÁG T Ö R T É N E T E

Főszerkesztő Romsics Ignác

1. Östörténet és honfoglalás
2. Államalapítás 970-1038
3. Válság és megerősödés 1038-1196
4. Nagy uralkodók és kiskirályok a 13. században
5. Az Anjouk birodalma 1301-1387
6. Luxemburgi Zsigmond uralkodása 1387-1437
7. A Hunyadiak kora 1437-1490
8. Mohács felé 1490-1526
9. A három részre szakadt ország 1526-1606
10. Romlás és megújulás 1606-1703
11. A Rákóczi-szabadságharc 1703-1711
12. Megbékélés és újjáépítés 1711-1790
13. A nemzeti ébredés kora 1790-1848
14. Forradalom és szabadságharc 1848-1849
15. Polgári átalakulás és neoabszolutizmus 1849-1867
16. A dualizmus kora 1867-1914
17. Világháború és forradalmak 1914-1919
18. A Horthy-korszak 1920-1941
19. Magyarország a második világháborúban
20. Demokráciából a diktatúrába 1945-1956
21. Az 1956-os forradalom és szabadságharc
22. A Kádár-korszak 1956-1989
23. A Harmadik Magyar Köztársaság 1989-2009
24. Időrendi áttekintés

